

F. C. Bartlett

Az emlékezés

Kísérleti
és szociálpszichológiai
tanulmány

Fülszám

Gondolat · Budapest, 1985

XVI. fejezet

A konvencionálisizáció

1. A konvencionálisizáció folyamata

A társadalmi változás legfontosabb ingere valószínűleg mindig a változó csoport szigorúan vett határain kívülről érkezik. Ez az elsődleges pszichológiai oka annak, hogy az olyan nagy és jelentős szervezetekben, mint amilyen a hadsereg, összekötő tisztek vannak, akik a szervezetet összekapcsolják az idegen barátságos más szervezetekkel; ezért van az, hogy a kereskedelmi vállalkozások vagy más egyesülések gyakran kiválasztott csoportokat hoznak létre magukon belül, amelyekben szorosabbak a kapcsolatok, mint a speciális csoporton kívüli, hasonló testületekkel meglévő kapcsolatok, s ezért van az, hogy világunkban nagyszámú kidolgozott módszer jött létre arra, hogy elősegítse a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat. Mégis, amikor egy csoport egy másiktól átvesz valamilyen eljárást, szokást vagy intézményt, a befogadó csoport szelektív, megőrző tendenciái az átvett dolgot valamilyen módon olyan mintává alakítják, mely sajátos jellegzetességeket hordoz. Most ezt a folyamatot fogjuk tanulmányozni, vagyis azt, hogy egy csoportban jellegzetes minták alakulnak ki, melyekbe bele kell illeszkednie minden idegen anyagnak, amit a csoport megőriz. A hangszült pillanatnyilag a szigorú értelemben vett pszichológiáról áthelyeződik a szociológiára. Nem érzelmekkel, képekkel, eszményekkel és egyéni attitűdökkel foglalkozunk most, hanem a kultúra objektív változáival. Az ide tartozó folyamatok egészére – mint már említettem – a *konvencionálisizáció* általános kifejezés használatát javaslom. A probléma a következő: adva van egy kulturális elem, mely

egy másik csoportból kerül be ebbe a csoportba. Milyen általános elvek irányítják azokat a változásokat, melyeken át kell mennie, mielőtt elfogadott formává válik új, társas keretében? A felvetett kérdés rendkívül széles körű. Amikor egy olyan problémát tárgyalok meg röviden, melynek megfelelő feldolgozásához egy egész élet munkája sem lenne elég, sajnos nem tudom elkerülni a dogmatizmus látszatát.

Ha a kulturális anyag kívülről kerül be egy csoportba, megváltozik egészen addig, míg vagy eltűnik, vagy egy új stabil formát ölt fel. Az új, speciális társas formák létrejöttében a következő alapelvek jelennek meg:

(a) Asszimiláció a befogadó csoport meglévő kulturális formáihoz;

(b) egyszerűsítés, vagyis azon elemek kihullása, melyek sajátosan arra a csoportra jellemzők, ahonnan a kulturális elem érkezik;

(c) számos esetben az átadó csoportra jellemző részletek megőrzése, olyan részletek megőrzése azonban, melyek láthatóan nincsenek szoros kapcsolatban az átvett szokással vagy termékkel;

(d) valódi társas, konstrukciós folyamatok révén.

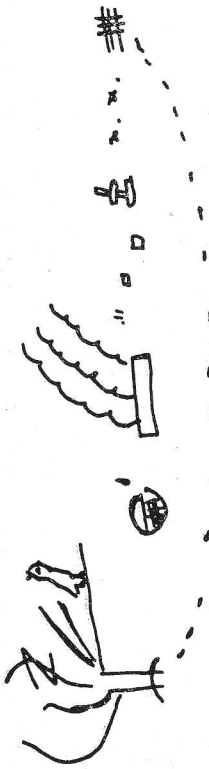
Ezek közül pusztán az utolsó az, amely nem teljesen nyilvánvaló s amely vitás kérdéseket vet fel, s ezt kell majd részletesen megvizsgálnunk, miután röviden illusztráltuk és megbeszéltük a többi folyamatot.

A sajátos kulturális formák társas kialakulása

(a) Asszimiláció

Az észak-amerikai indiánok között az abrahámik, különösen pedig a törzs passamaquoddy ága Maine államban a XIX. század vége felé bekapcsolódott a modern iparba. Ennek következtében kialakítottak egy módszert az üzleti akciók rögzítésére. Korábban is rendelkezésükre állt már egy igen fejlett videografikus rögzítési módszer. Ezt alkalmazták az új célra is, kiegészítették azonban olyan szimbó-

lumok utánzataival, melyeket az indiánok a fehér közösségtől vettek át. Itt van egy jellegzetes példa:

Ennek értelmezése az, hogy a vásárló, egy idős nő, aki az ősi „bagoly” törzsi név leszámazottja, hitelre vett egy hosszúkás alakú pipadohánycsomagot, mely hasonlít ennek az anyagnak a szokásos csomagjaihoz. Ezenkívül kétszer negyed gallon kerozin olajat is vett. Mindennek ára 20 cent volt. A számlát egy kosár cseréjével elgíttette ki.¹ A számlán az összes konkrét tárgyat már konvencionálizálódott ideografikus jelekkel jelölik: a „bagoly” törzsi nevet egy fával és a madárral; a pipadohányt a hosszúkás csomaggal, melyből füst száll felfelé; az olajat két negyedgallonos bádgedény nyel és egy lámpával, a kosarat pedig a bal oldalon lévő egyszerű rajzzal. Ezek közé helyezik el a mennyiséget jelölő egyes és dupla függőleges vonalakat, a két római számot a 20 centnek megfelelően, és a jobb szélén egy sajátos törőjelet, mely a számla rendezését mutatja. Ebben a csoportban számos ilyen forma vált elfogadottá. Kétségtelen, hogy minden ilyen formát egy egyén hozott létre, az egyént azonban közvetlenül meghatározta az az ideografikus rendszer, mely társadalmi tény volt már azelőtt, mielőtt az egyén a csoport tagjává vált volna. Az új jegyeket – ebben az esetben a számokat és a törőjelet – a képirás már meglévő módszereihez asszimilálták, és az egész a kérdéses csoportra sajátosan jellemző kulturális mozzanatot alkot.

Hasonló módon évekkal azután, hogy a spanyolok meghódították

¹ Lásd Mallery: *Picture Writing of the American Indians*. Ann. Rep. Bur. of Amer. Ethnology, 1888–89. 261. o.

Új-Granadát, s amikor az összes bennszülött indiánt keresztényként tartották számon, s úgy tűnt, hogy változtatások nélkül, vagy csak kis változtatásokkal vették át hódítóik vallásos kellékeit, továbbra is találtak időnként titkos indián szentélyeket. Az egyik ilyenben találták meg mintegy a „megdöntött” bálványoknak nyújtott áldozatként egy ferencesbarát sapkáját, egy rózsafüzért, egy papi köntöst és egy spanyol könyvet vallásos előírásokkal.¹

Szinte minden népszerű történetciklus jól illusztrálja ugyanezt a folyamatot. Ha egy adott társas csoportban valamely történetso-rozat népszerű, s egy másik csoportból valamilyen új témát vezetnek be, akkor szinte biztos, hogy az új téma beledolgozódik a már meglévő sorozatba, s ekkor olyan fordulatot vesz, hogy megfeleljen a sorozat sajátos jellegzetességeinek. Így például a tsimshian indiánok között népszerű hollólegendába minden többé-kevésbé oda-illeszthető történet beledolgozódik. Ebben a csoportban erős társas tendencia érvényesült arra, hogy minden olyan mesét, mely a meg-őrzött kalandsorozatba beleillik, beledolgozzák a hollómitoszba. Vannak olyan történetek, különösen a tlingit változatokban, melyek önmagukban is megjelennek, úgyhogy lehetővé válik azoknak a változásoknak a követése, melyek az asszimiláció révén megjelen- nek.²

Nincs szükség arra, hogy tovább sokszorozzuk a példákat. A meglévő kulturális háttérhez történő társas asszimiláció a legis- mertebb, legközönségesebb folyamata. A közélet minden területére befolyást gyakorol, s legalább egy fontos következtetést le is lehet belőle vonni. A kulturális jellegzetességek átvitelét az egyik cso- portból a másikba sosem pusztán a társas érintkezés hozza létre. Azok a jellegzetességek kerülnek csak át, melyek számára a befoga- dó csoport társadalmi birtokaiban és működéseiben már rendelke- zésre áll a megfelelő háttér.

Az asszimiláció révén megvalósuló átvitel folyamatának részle- teit jóval behatóbban kellene vizsgálni, mint azt eddig tették. A rendelkezésre álló példák vizsgálata például kétségtelenül rámu- tat arra, hogy bizonyos jellegzetességek különösen hajlamosak arra,

¹ Cunningham Grahame, R. B.: *The Conquest of New Granada*. 1922, 97. o.

² Boas, F.: *Tsimshian Mythology*. Rep. Ann. Bur. Amer. Eth. XXXI, 571.

hogy átalakuljanak e folyamat során. Ezek közé tartoznak a tulajdonnevek, a jelentéssel bíró színek és a konkrét tárgyak felhasználása. Ha – mint ahogy sok rituális cselekedetnél fennáll – meg kell őrizni valamilyen sorrendet, akkor igen gyakran alkalmaznak sajátos trükköket, különösképpen dalok, ritmus és izomreakciók keretében. A pontos részletekkel itt azonban nem szükséges foglalkozni. A társadalmi asszimiláció általános hatása az, hogy olyan kulturális mintákat hoz létre, melyek sajátosan jellemzőek az érintett társadalmi csoportra.

(b) Egyszerűsítés

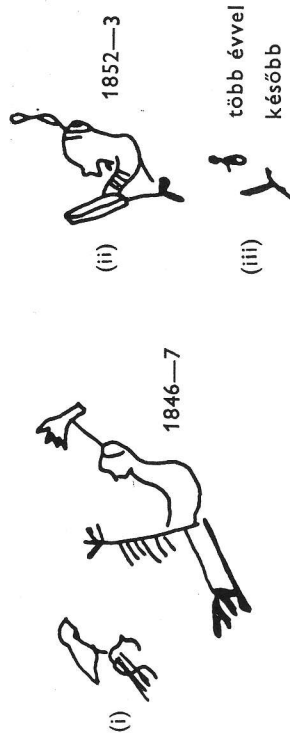
Az előzőkhöz hasonlóan nem kell különösebben bizonygatni azt, hogy az egyik csoportban a másik csoporttól kapott kulturális anyag idővel jelentős egyszerűsítésen megy keresztül. Itt – akárcsak az első esetben – kísérleteim eredményeinek gyakran találhatók párhuzamai a szociális életben. Általában az történik, hogy az eredeti komplexum valamelyik eleme fokozatosan egyre jelentősebb helyet foglal el, és az összes többit helyettesíti. Jellegetes példa erre az általánosan használt ábécék hosszú kifejlődése.¹ Az egyszerűsítés általában nem azonnal lép fel, hanem fokozatosan fejlődik ki a közösségben, miközben az érintett anyag sok kézen megy át, vagy pedig a bevezetett szokások egyre inkább sok ember hétköznapi életének részévé válnak. Valószínűleg mindegyik egyedül a változás tudattalanul jelenik meg. A hozzájárulók nem látják azt a célt, mely felé haladnak; mégis, amikor egy egész sorozat áll rendelkezésünkre, akkor úgy tűnik, hogy az egymást követő szakaszok progresszív kapcsolatban vannak egymással.

Számos ilyen esetet láthatunk a díszítőművészeti formák kialakulásának részletes elemzéseiben,² vagy az anyagi kultúra eszközeinek fejlődésében. Nem szükséges teljesen részletesen bemutatni a példákat, úgyhogy megelégszem egyetlen esettel, melyet Mallerynak

¹ Lásd Tylor, I.: *The Alphabet*. London, 1883.

² Lásd pl. Haddon: *Decorative Art of British New Guinea*. Cunningham Memoirs X. szám. C. H. Read: *Journ. Anthropol. Inst.* XXI, 139–154.

az amerikai indiánok „téli beszámolóival” foglalkozó vizsgálatából meritek. Az észak-amerikai indiánok legtöbb törzsének van képirási rendszere. Ezek közül számos sorozat, melyeket téli beszámolóknak neveznek¹, a vadász- vagy harci időszakok kiemelkedő eseményeit ragadják meg. Az alábbiakban bemutatok egy rövid sorozatot egy képi jel történetéből a dakota indiánoknál. A jel eredetileg azt jelentette: „Háborúkezdeményezés”.

Az első reprodukció egy teljes piktoqram, mely bemutatja a harci sást, az indiánok gyűlekezését, a békepípát, a skalpot és a harci fejszét. A másodikban a békepípa lerövidül, s egyetlen indiánt látunk törzsi jelekkel; a harci sást egyetlen toll helyettesíti. A harmadik kép már pusztán konvencionális szimbólum, ami a békepípból és az egyetlen tollból maradt; ez már pusztán az adott csoporton belül értelmezhető, vagy csak annak a számára, aki ezt a csoportot tanulmányozta; új jel ez, mely azonban az előrehaladó egyszerűsítés folyamata révén jött létre.

Az egyszerűsítés nemritkán egy olyan folyamat végső fázisa, melyben a kezdetekkor nagymérvű a kidolgozás, amit rendszerint a részletek megduplázása és megisméltése biztosít. Ez annyira elterjedt a díszítőművészetben, hogy Haddon úgy beszél róla, mint a díszítőelem jellegzetes eszközéről. A pápuák díszítéseinél gyakran találunk olyan görbe vonalakat, melyek a száj ívét duplázzák meg, így pl. a haldíszeknél. „Egyes esetekben, így pl. a hálnál kétségtelesen ezek célja, hogy a kopolyúnyilásokat jelezzék, más esetekben

¹ Mallery: i. m. 652. o.

= így pl. a krokodiloknál – bármi legyen is a céljuk, biztos, hogy nem a kopolyunyilasokat jelzik. Ez utóbbi esetekben lehet, hogy pusztán annak a tendenciának a kifejeződése, mely a *motivum* vagy rajzolat megkettőzésére irányul, amely a díszítőelem jellegzetessége; másrészt lehet, hogy ez a jellegzetesség vagy tulajdonságok átvitelének olyan esete, mely igen gyakran megjelenik a vadak művészetében.¹ Az afrikai dobókés kialakulásának vizsgálatából nagyon érdekes példákat nyerhetünk mind a kidolgozásra, mind az egyszerűsítésre.²

Itt is – akárcsak az asszimilációs átvitel esetében – az eddig megkíséreltnél jóval részletesebb szociológiai vizsgálatokra van szükség a folyamatban részt vevő elvek és eszközök feltárására.

(c) A látszólag lényegtelen elemek megtartása

Kísérleteim egyes eredményeit kommentálva, különösen a *sorozat felidézés* segítségével kapott eredményeknél, már szóltam arról a furcsa tendenciáról, hogy hajlamosak vagyunk megőrizni a fűcsát, a nyilvánvalót, az oda nem tartozó és az új elemet. Igen gyakran megjelenik ez a konvencionálisizáció során is. Jogosan szerepel fontos mozzanatként abban az elképzelésben, melyet Elliot Smith és W. J. Perry alakított ki a népek fejlődéséről, az etnikai kapcsolatok révén. A lényegtelen részletek látszólag nyilvánvaló hasonlósága fontos láncszemet képezhet abban az érvelésben, mely különböző társadalmi és faji csoportok közötti kulturális kapcsolatokat szeretne bebizonyítani.³ A legtöbb rendelkezésre álló példánál igen részletes magyarázatra van szükség, nehányat azért be lehet röviden is mutatni.

Haddon rámutat, hogy a Brit Új-Guinea egyes részeiről származó díszes keneknél „megtalálható egy sajátos bevésített díszítés, rövid távolságra a hajlattól, rendszerint közel a vízfogó végéhez. Ennek a neve, *Koimai*, ugyanaz, mint a korábban a férfiak vállára

¹ Haddon: i. m. 46. o.

² Lásd Thomas, E. L.: *Journ. Roy. Anthropol. Instit.* L. V. 129.

³ Lásd pl. Smith, E.: *The Evolution of the Dragon*. II. fejt. Manchester, 1919.

tetovált mintáé”.¹ A példák összehasonlítása világossá tette, hogy ez a díszítés eredetileg egy férfiac teljesen valóságú mása volt. A leképezés sok egyszerűsítési stádiumon ment keresztül, koncentrikus háromszögek pusztá konvencionális mintájává vált, végül pedig egyetlen bevésített minta maradt belőle, ami eredetileg az egész bonyolult díszítés egy jelentéktelen részlete volt. Ez a maradvány úgy épült be a kenu egész elrendezésébe, hogy tökéletesen jellemezte azokat a kenukat, melyek egy meghatározott területről származtak.

Hasonló módon a szintén Új-Guineából származó, díszített nyilak jó részénél egy eredetileg krokodilfigura megy át meghökkenítő változásokon. Kihullik a száj, átalakulnak a szemek, eltűnnek a mellső végtagok; megmarad azonban – és gyakran el is túlozódik – két olyan jegy, melyek először kevésbé tűntek kiugrónak, mint a többiek. Ezek a következők: „A kiugró orr meglepő megőrzése, mely nagyon leromlott nyilaknál gyakran csak egy kisebb kiugrás-ként jelenik meg” és „a fark és a krokodil hátsó felének még erőteljesebb megmaradása”. Haddon azonban azt gyanítja, hogy az utóbbi eset annak köszönhető, hogy a „koncentrikusan jelölt kloáknak meghökkenítő dekoratív hatása van”.²

A látszólag jelentéktelen jellemzők megtartása más részletek leegyszerűsödésével vagy kihullásával együtt sok esetben teljesen új irányt adhat az érintett anyagnak. Így például az állandoan megmaradó orrikk nagy hatása révén a krokodilyílból kígyónyíl fejlődhet kialakulhat a gyíknnyíl.³

Lehet például, bár ez a példa kissé kétséges, hogy kínai madárkalickáknál azért jelenik meg egy hurok a nagy madár mellén és egy nyílás a hátán állatszerű dekorációkkal, mert fennmaradnak az eredeti mintában pusztán mellékes madárrészletek.⁴

Bár „nyilvánvaló” részletek fennmaradását a konvencionális változások számos folyamatát jellemző objektív tényként is lehet ke-

¹ Haddon: i. m. 59. o.

² Haddon: i. m. 53. o.; az 55. oldalon levő ábrák

³ Uo., 58. o.

⁴ Seligman, C. G.: *Journ. Roy. Anthropol. Instit.*, LVIII, 247.

zeln; ez a folyamat azonban néhány izgató pszichológiai kérdést is felvet. Végül is ezeknek az összetett mintáról leválasztott kicsiny jellegzetességeknek, melyek hosszú időn keresztül szembeszállnak a változással, valahogyan nagy jelentőségük kell legyen azok számára, akik megtartják őket. Lehet, hogy egyes esetekben ez a jelentőség nem több annál, hogy mivel különállnak a mintának azoktól a jellegzetességeitől, amelyeknek közvetlen társas háttérük van, ezek a leginkább mentesek az asszimiláció átalakító hatásától. Más esetekben azonban ez a jelentőség pozitívabb természetű is lehet: a látszólag nyilvánvaló azért is fennmaradhat, mert a valóságban van egy olyan rejtett szimbolikus természetű jelentősége, mely valamilyen mélyen gyökerező társas vagy egyéni tendenciát hoz mozgásba. Helytelen, ha itt pusztán általánosítunk. Mindegyik esetet önmagában kell megvizsgálnunk. Kimutatható, hogy vannak olyan kis részletek, melyek gyakran meghökkenítő módon ellenállnak a változásnak, s ez azok közé a tények közé tartozik, melyek messzemenően igazolják azt a felfogást, hogy az olyan kulturális hasonlóságok, melyek joggal használhatók fel a társadalmi érintkezés mellett szóló érvekként, gyakran a viszonylag elszakadt, jelen-téktelen és furcsa részletekben megjelenő hasonlóságokból állnak.

(d) Szociális konstruktivitás

A fentebb röviden tárgyalt három folyamatot, nyilván számos olyan egyéb folyamattal együtt, melyekre a konvencionális teljes magyarázathoz szükségünk van, ha tetszik, kezelhetjük úgy, mint szociális intézmények közvetlen eredményét, függetlenül azoknak az egyéneknek az attitűdjétől, akik az érintett csoporthoz tartoznak. Ezek a folyamatok összekapcsolódóan olyan kulturális mintákat eredményeznek, melyek sokszor csak a kérdéses befogadó csoportban találhatók meg, s ezért egyedileg jellemzik ezt a csoportot. Abban az értelemben mindegyiket jellemezhetjük konstruktívként, hogy valami újat építenek fel. Szerintem azonban ez még nem meríti ki a szociális konstruktivitás teljes skáláját.

Ennek az a fő oka, hogy minden megállapodott társadalmi csoportnak nemcsak a múltja során kiépült szerkezete van, hanem

funkciója vagy funkciói is vannak azon a közösségen belül, melynek részét képezik. E funkcióknak összehangolt emberi tevékenységben kell kifejeződniük, s az ilyen tevékenységeknek nemcsak történetük van, hanem jövőjük is. Elmondható róluk, hogy elkerülhetetlenül valamilyen, többé-kevésbé sajátos irányba fejlődnek, s ha ismeretünk elegendőek, akkor némileg részletesen ki tudjuk fejteni, hogy milyen ösvény mentén haladnak. Mivel tehát a csoportot többé-kevésbé állandó struktúrája mellett a tevékenysége tartja fenn, elmondható, hogy a társas csoportnak mint olyannak van valamilyen fejlődési iránya. Nincs szükség arra, s ez legtöbbször nem is merül fel, hogy ez az irányulás jelen legyen a csoport valamely egyéni tagjának pszichikumában, vagy teljességgel megjelenjen a viselkedésében. Ennek ellenére valódi társadalmi tényezővel van itt dolgunk, mely meghatározhatja a társadalmi változást a csoporton belül. Amikor tehát kívülről érzékel valamilyen kulturális jellegzetesség, az nemcsak az asszimiláció, az egyszerűsítés és kidolgozás, valamint a látszólag jelentéktelen elemek megőrzése révén alakulhat át, hanem pozitívan is annak az iránynak megfelelően, amerre a csoport fejlődik, amikor ezek a jellegzetességek éppen bevezetődnek. Mivel ez az irány nem jelenik meg szükségszerűen a maga teljességében a csoport egyik tagjánál sem, arról nem is beszélve, hogy nem fogalmazódik meg teljesen, a bizonyos irányba ható pozitív torzítási hatását bátran nevezhetjük szociálisnak. Ennek a pozitív befolyásnak a legáltalánosabb következménye valószínűleg az, hogy összekapcsolódnak olyan kulturális elemek, melyek különböző forrásokból származnak, és történetileg talán igen eltérő a jelentésük: ezért e hatás jellegzetesen konstruktív jellegű.

Ez az összeolvadás minden erőteljes és életerős csoportban az importált kulturális elemekkel kapcsolatban elkerülhetlenül fellépő, jellegzetes reakció. Azt jelenti, hogy a behozott elemek megváltoznak a fennálló kultúra irányának, valamint a befogadó csoport általános fejlődési vonalának megfelelően. Azt is jelenti azonban, hogy bár a változás leghatékonyabb *ingerei* javarészt a társadalmi kapcsolatokból származnak, a kultúra jelentős társadalmi *formái* valóban az adott csoporton belül fejlődnek ki. Ez a társadalmi konstruktivitás javarészt abban ölt testet, hogy a bármilyen eredetű, beérkező kulturális elemek, melyek egyazon általános éltszfé-

rához kapcsolódnak, azok a hatások hajlamosak befolyásolni, melyek az érintett létszférával kapcsolatban meghatározzák a befogadó csoport fejlődési irányát. Ennek következtében a behozott elemek összeépülnek egymással, és olyan formákká alakulnak, melyek részletei különböző forrásokból származnak.

Ebből talán annak is következnie kellene, hogy amikor a csoport-szerveződés alapja egyre határozottabban megfogalmazódik, miközben a csoport kiterjedése és sokrétűsége megnő, a társas konstruktivitás egyre jellegzetesebbé és gyakoribbá válik. Hajlok arra, hogy támogassam ezt a felfogást. A kérdést azonban nagymértékben bonyolítja, hogy a társas csoportosulás sokrétűségének és kiterjedésének növekedésével a közösségben az egyénnek valószínűleg általában nagyobb befolyása lesz. Vagyis a valódi társas funkciót jelző konstruktivitás mellett teret kell adnunk annak is, hogy az uralkodóan konstruktív szellemű egyének egyre nagyobb szerepet játszanak a konstruktivitás kifejeződésének mechanizmusában, ahogy a társadalom a modern civilizáció irányába fejlődik.

Nézzük meg most a társas konstruktivitás néhány példáját anélkül, hogy teljesen részletes kidolgozásukra törekednénk.

A tudomány újabb fejleményei mind a gyakorlati, mind az elméleti területeken nagymérvű csoportmunkát követelnek meg, ahol a különböző területek specialistáinak együtt kell működniük. Erdekes problémákat vet fel ezzel kapcsolatban, hogy hogyan jut el a csoport ilyen esetekben a végtermékhez.

Az 1914–1918-as háború során például a légvédelem követelményei minden érintett nagyobb nemzetcsoportnál mechanikus vagy félig mechanikus eszközök kifejlesztését ösztönözték az éjszaka támadó repülőgépek felismerésére. Ezek az eszközök fizikai és fiziológiai szükségesszerűség miatt javarészt ugyanazokat a fő vonalakat követték; voltak azonban jelentős eltérések, melyeket akkoriban az egymással szemben álló csoportok nem ismertek teljesen. A háború vége óta Európa nagyobb népcsoportjai, az amerikaiakkal és néhány más nemzettel együtt, tovább vizsgálták ezt a kérdést. Ezek a csoportok bizonyos mértékig kapcsolatban voltak egymással. Mindegyik esetben sok új fejlemény jelent meg, úgyhogy a ma használatos eszközök igencsak eltérnek azoktól, melyeket a háború alatt alkalmaztak. Egyik eszköztől sem mondható, hogy egyetlen

ember munkájának eredménye, hanem számos személy munkája révén jött létre. A legtöbb esetben a jelenlegi eszközök bizonyos jellegzetességeit a maguk testi valójában vitték át egyik csoportból a másikba. Nemcsak hogy a teljes eszköz nem egyetlen egyedül dolgozó személy előrelátásának az eredménye, hanem még csak nem is pusztán valamiféle összege a sok különböző személy adalékainak, melyek ugyanahhoz a katonai egységhez vagy egymással kapcsolatban lévő egységekhez tartoztak. Lehet például, hogy A ezt javasolta; B azt; C megint valami mást; E pedig, miközben magátólán egyetlen sajátos részletet sem fedett fel, gyakorlatban használatos formába öntötte a különböző forrásokból származó összes részletet, úgyhogy az A, B és C javasolta részletek már nem is pontosan ugyanazok, mint ahogy A, B és C elképzelte őket. Még ennél is többről van azonban szó: mikor a berendezést kísérletileg alkalmazni kedték, működő részzeit számos helyen úgy változtatták meg, hogy arra eredetileg nyilvánvalóan senki nem gondolt. Ezek közül néhány különösen érdekes. A szokványos repülőfelderítő eszközöket egy csoport vagy team ellenőrizi. Vannak olyan formák, melyek a team tagjai között jóval nagyobb kölcsönös függést kívánnak meg, mint más formák. Mindegyik eljárás saját, speciális társas *miliójében* fejlődött ki, úgyhogy ha egy jól instruált külső megfigyelőt megkérünk arra, hogy mondja meg, mi az általánosan használt eszköztípusok különbségének indoka, a megfigyelő gyakran társas csoportszempontokat fog előtérbe helyezni. Pedig szinte bizonyos, hogy egyik tervező sem állította eszményként maga elé ezt a jellegzetességet, mikor az eszköztől töprengett. Egyszerűen a gyakorlatban így valósult meg a dolog. Lehet, hogy minden ilyen természetű teammunkánál, ahol berendezések vagy velük kapcsolatos elméletek konstruálásáról van szó, a részletek, sőt a végső forma is egyik vagy másik egyéntől származnak, s bizonyos mértékig kidolgozottaknak vagy megtervezetteknek kell lenniük. A csoporttrend azonban a gyakorlat révén előálló tudattalan módosítások formájában belép a képbe.

Erdemes összehasonlítani egy berendezés, egy elmélet vagy egy ügymenet tervének ilyen teamkonstrukcióját azzal, amikor egy csoport egy folyékony szabad, de mégis megfigyelhetően stabil társas szerveződést alakít ki, például egy 15 fős rögbicsapatnál vagy egy

11 fős krikettsapat esetében. Minden ilyen csoportnak van egy időlegesen kijelölt vezetője, ténylegesen azonban egy adott mérkőzés pillanatában bármelyik személy sorsdöntő lehet, és különösen a rögbihez hasonló játékoknál a többiek a döntő személyhez igazodó módon helyezkednek. A gyors játékokban a mérkőzés 9/10-e a határozott, előre kidolgozott és a lehető legpontosabban a szándékoknak megfelelően kivitelezett tervektől függ. A csapat tagjai gyorsan olyan állásokat vesznek azonban fel, melyeket nem láttak előtte, nem terveztek, sőt azonnal észre sem vettek, ugyanúgy, ahogy a kaleidoszkópban lévő üvegdarabok sem gondolják előre ki az általuk létrehozott mintákban elfoglalandó helyüket. A csapatoknak azonban megvan a jellegzetes, állandó „stílusuk”, mely mindig meghatározza az egyes játékosok viselkedését. Angliában például a Harlequin stílusú rögbi nem azonos a Blackheath stílusával, vagy a hadsereg stílusa sem azonos a haditengerészet stílusával. Egy időben szinte hagyományossá vált a skót támadók összehasonlítása a walesi fedezetekkel, az ír kavargás szembeállítás az angol kitartással; s mindegyik eltér a franciás individualizmustól. A nagy készséget igénylő, nehéz játékokban újra és újra megjelenik valamilyen új csapatszervezés, mely a csoport tulajdonságain, valamint egy-két személy gyors gyakorlati észjárásán alapszik, legfőbb részletében azonban senki sem gondolja át előre. Ugyanezek a jellegzetes csoportteljesítmények tűnnek fel a kritikuskoknak a krikett esetében is. „Tonbridge-ben elképzelhetetlen egy Lancashire és Yorkshire mérkőzés. Északon még egy szombat délutáni ligamérkőzés is meg lehetőséget mutatnak be. A Lancashire-i ligákban a hétvégeken játszott mérkőzések sosem könnyed, vidám meccsek, sosem könnyed nyári szórakozások, melyeket egy csésze teával a kézben lehet figyelni kényelmes karosszékéből. (Igaz, hogy a Lancashire-i ligában is van a menetek közötti teaszünet, rendszerint azonban ez ugyanolyan komoly, mint maga a krikett; erős tea hússal, hogy az izmok megőrizzék erejüket, a hangulat pedig rámenős legyen.)”¹ Vagy még komolyabb dolgokat véve, mint csoportteljesítmények hasonló módon fejlődnek ki az oligarchiák, a demokráciák vagy éppen az

¹ Neville Cardus: *Cricket*. London, 1930. 173–174. o.

önkényuralmak, vagy a gyakorlati alkotmányos eszközök. Ráműtathatunk erre, arra vagy amarra a dologra, s azt mondhatjuk: „Ez ebből és ebből az egyéni forrásból származik”. Ha azonban mindezt elvégeztük, ami így megtehető, még mindig egy csomó dolog marogyszázatlanul maradt. Nem azért maradt így pusztán, mert a jelenségek túl bonyolultak, hanem azért, mert egy társas szerveződés konstruktív létrehozása a tömeges egyéni erőfeszítés mellett függ a csoport formájától és fejlődési irányától is a teljesítmény létrejöttéig.

Kis csoportnál, például egy rögbicsapatnál vagy egy kis bizottságnál, időnként megfigyelhető, hogy a csoport elvesztette vagy sohasem érte el ezt a teamszerveződést. Ilyenkor az egyénnek meg kell állnia s végig kell gondolnia, hogy mit fog a másik csinálni vagy mondani, mielőtt megtervezné azt, hogy ő mit csinál, s ekkor már túl késő. Itt ugyanolyan nagy az egyéni konstruktivitás, mint bárhol másutt, valami azonban megakadályozza a csoportminta öszeszővését, s az eredmény olyan összefüggéstelen benyomást kelt, mintha valódi konstruktivitás egyáltalán fel sem lépett volna.

G. H. Lasswell igen érdekes munkájában, melynek címe *Programechnikák a nagy háborúban*¹, rámutat arra, hogy a propagandáért felelős személyeknek alkalmazkodniuk kell „a helyi előítéletekhez, a nemzetközi élet bizonyos objektív tényeihez és a közösség általános feszültségi szintjéhez”. Az utolsó tényező, mely jelenleg ki-tüntetetten érdekes számunkra, egy társadalmi csoport jelenlegi alkalmazkodási állapotát, valamint történetének összegződő társadalmi hatását érti. „Feszültségi szinten azt az alkalmazkodási vagy rosszul alkalmazkodási körülményt értem, melyet különböző módokon a közösség szorongásaként, idegességeként, ingerlékenységként, nyugtalanságként, elégedetlenségeként vagy izgatottságként szokás jellemezni. Ha a propagandistának olyan közösséggel van dolga, melynél a feszültségi szint magas, akkor azt fogja tapasztalni, hogy hatalmas, robbanásra kész energiataralék használható ugyanazzal a piciny gyufával, mely rendszeren jó, ha egy örömtűzet lángra lobbantana.” A csoport egyéni tagjainak pusztán vizsgálata nem elégséges ennek a népi feszültségi szintnek a megállapítására,

¹ London, 1929.

mégis a nagy háború alatt a propaganda elkerülhetetlenül, bár nem valamiféle rosszindulat következményeként, eltérő volt mindegyik nemzeti csoportban. Németország főként alattvalóinak együttérzésére és az ország saját teljesítményével kapcsolatos büszkeségre támaszkodott; Franciaország a régi ellenségek gyűlöletére s olyan fontos történelmi szavak, mint „humanitás” és „demokrácia” használatára támaszkodott, melyeknek önmagukban is sajátos jelentőségük volt, „külföldön pedig rendkívül nagy visszhangra leltek”; Nagy-Britannia pedig emberiség jelszavakra támaszkodott s az ellenséges szövetséges erők diplomáciai megfélemlítésére. A propagandát ellenőrző és kialakító tényleges társadalmi mechanizmusok ismét jellegzetes, állandó eltéréseket mutattak, az egyik nemzetet összehasonlítva a többiekkel.

A csoportban megjelenő hirtelen erőfeszítési lázak, mint amilyen például az Erzsébet-kori irodalmi virágzás, a felfedezések és a gyarmatosítás voltak, amikor bár különböző kulturális területeken, de ugyanazok a jellegzetességek jelennek meg újra és újra, arra kényszerítenek, hogy elfogadjuk a társadalmilag meghatározott konstruktivitás koncepcióját. A vallásos és politikai csoportok letkezésének vizsgálata, mint amilyen csoport például a puritanizmus keletkezése idején a Barátok Társasága volt, vagy az angol munkáspárt korai kialakulása, jól illusztrálják azt, hogy hogyan jönnek létre olyan összetett társadalmi szerkezetek, melyeket minden ponton társadalmi trendek határoznak meg. Az egyik személy ezzel járul hozzá, a másik azzal, hogy azonban munkájuk valóban hozzájárulás legyen, rendkívüli körülményeket kivéve, mindnek ugyanabba az irányba kell mutatnia. A társadalom menetének iránya úgy korlátozza és irányítja őket, mint a dahomei művészt: „Hiába próbálja a dahomei művész meggyőzni magát arról, hogy egy új rajzolatot készít, melynek kivitelezésekor pusztán pillanatnyi készítéseket követ. Bar úgy véli, hogy az általa készített rajz mindegyik elkövetése nélkül indul, és folytatja munkáját, az ilyen bennszülött művészek eljárásainak elemzése rámutat, hogy igenis vannak itt »meghatározók«. Mikor szabadkezi rajzát forgatja, nem csinálhat lágy görbületeket, mindegyikhez egy jellegzetes hurkot kell tennie. Ezenkívül miután megkezdte a mintát, a figura többi részének körvonalában összhangot, részeiben pedig egyensúlyt kell

tartania az előzőkkel, ami természetesen korlátozza az egyéni variációkat. Ezeket a jellegzetességeket a kultúra kényszeríti a művészre, s a művész pusztán az előírt formákat variálja, és sosem tér el a csoportkonvenció által rögzített általános szabályoktól. Látunk új, objektív rajzokat keletkezni, ezek újdonsága azonban jól körülírt szociális korlátok között mozog.”¹

Bármennyire is egyetértenek az emberek azonban a társas konstruktivitás tényével, szinte semmit nem tudunk annak pontos mechanizmusáról – arról, hogy egy adott csoporton belül miben fejlődik ki legkönnyebben, mik hatásának korlátai, és pontosan hogyan viszonyul az egyéni erőfeszítésekhez. Mindezek jelentős szociológiai és pszichológiai problémákat vetnek fel, melyek a jövőbeni kutatók számára gazdag területet kínálnak.

3. Hogyan őrzi meg a társadalmi csoport a múltját?

A konvencionalizáció olyan folyamat, melynek révén a csoportba kívülről bekerülő kulturális anyagok fokozatosan olyan mintává dolgozódnak ki, ami ennek a csoportnak viszonylag stabil ismert-tőjegy. Az új anyag asszimilálódik annak a csoportnak az állandó múltjához, melybe érkezik. Bizonyos irányokban leegyszerűsödik, más irányokban esetleg kidolgozódik; gyakran furcsának és jelentéktelennek tűnő idegen elemeket őrzi meg. Az eddig mondottakból semmi sem utal arra, hogy az a társadalmi múlt, mely elkerülhetetlenül segíti a csoport új szerzeményeinek formálását, valahol máshol maradjon fenn, mint a csoport intézményeiben, elfogadott hagyományában és preferált állandó tendenciáiban. Mások szerint itt valami többről is szó van. Itt érkezőnk elkövetlenül ahhoz a kérdéshez, amit „kollektív tudattalannak” szoktak nevezni, e kusza kérdéshez, melynek tárgyalására most térünk rá.

¹ Wallas, W. D.: *Individual Initiative and Social Control*. Amer. Anthropol., 1915. XVII. 647–648. o.

XVII. fejezet

A kollektív tudattalan fogalma

1. Bevezető megjegyzések

A kollektív tudattalan fogalma több szempontból az emléknymok egyéni vagy általános pszichológiai fogalmának szociálpszichológiai megfelelője. Mindkettő feltételezi, hogy a pszichológiai anyagok – képek, szimbólumok, gondolatok, formulák – valahogyan egyedileg megőrződnek és tárolódnak, vagy az egyén központi idegrendszerében, vagy pedig a társadalmi csoport tulajdonát képező állandó pszichikus struktúrában. A kollektív tudattalan egész fogalmát rendkívül nehéz világosan tárgyalni, mert rendkívül zavaros körülmények között alakult ki. E fogalom körében alapvető természetüket tekintve igen különböző pszichológiai gondolatok egész sora keveredik össze.

A kérdés megvitatása előtt talán érdemes röviden újra összefoglalni álláspontomat, melyet az eddigiekben kialakítottam.

Ha emberek társas csoportba szerveződnek, legyen a szerveződés alapja akár a vágy, az ösztön, a divat, az érdeklődés, az érzések vagy az eszmények, ez a csoport gyorsan kifejleszt olyan jellegzetességeket, melyek sajátosan rá jellemzőek, s melyek közvetlenül korlátozzák a csoport egyéni tagjainak viselkedését. Ezeket a jellegzetességeket következetesen aktív tendenciák kifejeződésekként kezelttem, mivel nem pusztán leíró módon kell figyelembe vennünk őket, ahogy az intézményekben, a szimbólumokban, a jelszavakban, ködökben és az anyagi kultúrában kifejeződnek, hanem okságilag is, mint a magatartás és az élmény tényleges meghatározó tényezőit. Ezek azonban nyilvánvalóan kifejeződnek külső intézményes és egyéb kulturális formákban, s mivel ezek, kivéve azt az esetet,

mikor a csoport kizárólag múltékony vágyak vagy divatok köré szerveződik, vagy egy adott vezető köré – de még ilyenkor is –, mindig hajlanak arra, hogy valami olyan megfogalmazást találjanak, mely független egy adott személy élettartamától vagy a csoport pillanatnyi állapotától, folyamatosságot biztosítanak a társas magatartás meghatározásában. Lehet, hogy nem ez lenne a helyzet, ha a csoport tagjainak élettartamai között nem lenne átfedés. Ez vitatható kérdés, és van néhány igen jól megalapozott tény, mely megkérdőjelezi az életkori átfedés kirüntetett jelentőségét. Az is nyilvánvaló, hogy a csoporttendenciák objektívabb kifejezésétől elválasztva az életkori átfedésnek kevés jelentősége lenne. Lehet, hogy ez a két tényező, vagyis a csoportkultúra objektíven kifejezett állandó tényezői és az életkori átfedés, elégségesek annak megmagyarázására, hogy miért tűnik néha úgy, hogy mindenki vagy a legtöbb ember olyan társas reaklási tendenciákat hordoz magával, amelyek rendszeren fel vannak függesztve, vagy elfedik őket az újabb fejlemények; s megmagyarázzák azt is, hogy miért törnek ki erőszakos kifejezési formákban ezek a tendenciák társadalmi válságok idején.

Ezenfelül némileg megalapozottnak tartom azt a nézetet is, hogy ezen aktív tendenciák egy része mintegy beoltódik magának a társas csoportnak a jellemébe. Ezek egy része általános, mint például a társadalmi széthullással szembeni ellenállás, és ehhez kapcsolódva a társadalmi szimbólumok kialakításának és fenntartásának tendenciája. Más részük egyedi, vagyis egyes csoportokban megtalálható, míg másokban nem. Engem főként az utóbbiak érdekeltek, melyek abban a formában jelennek meg, amit én csoportvérmérsékletnek vagy sajátos, állandó preferált társadalmi tendenciának neveztem. Ezeknek az egyedített társadalmi tendenciáknak a száma nem korlátlan, és ez a korlát az életkori átfedéssel, valamint a tendenciáknak az intézmények, szokások, anyagi technikák és hasonlók formájában történő objektív kifejezésével együtt, magyarázza azt, hogy a látszólag halott kultúra rendkívüli erővel fennmarad, amint azt a társadalmi kutatások előbb vagy utóbb fel is tárják.

Az életkori átfedésnek azonban valószínűleg a látszólagosnál kisebb a jelentősége. Így például nagyszámú kutatási beszámoló halmozódik fel a nemzedékek között az intelligencia és a társadalmi helyzet viszonyáról, s ezek egy része szerint az intelligencia bioló-

giailag öröklődik, ami független az életkori átfedéstől, és ennek következtében előálló környezeti tréningtől.

Hadd idézzek az egyik ilyen vizsgálatból. Sok intézeti gyereket vizsgáltak, akiket gyakorlatilag a születéskor választottak el szüleiktől, és szinte azonos körülmények között neveltek. A gyermekekkel sok tesztet végeztek, melyek jó része ún. intelligenciateszt volt. A kutatás általános konklúziója a következő:

„A gyermek intelligenciája és szülei társadalmi osztályhelyzete közötti pozitív korreláció meglehetősen biztos támpontot ad arra, hogy a saját otthonukban nevelkedő gyerekeknek általában megtalálható korreláció, főként nem az otthon közvetlen szociális hatásának tudható be, hanem valódi biológiai tény. A kapcsolat egészében véve az intézetben nevelkedő gyermekeknek jóval gyengébb, úgy-hogy kétségtelen, hogy a környezeti feltételeknek van némi szerepük a gyermekek tesztre adott válaszáinak befolyásolásában.

A közvetlenül a környezeti változásokra vonatkozó kérdésekre adott válaszok meglehetősen konfliktusos tényeket mutatnak fel. Az, hogy a gyermek intelligenciája és társadalmi osztályhelyzete közötti korreláció csökken az otthonról életük korai szakaszában elkerült gyermekeknek, összehasonlítva azokkal a gyermekekkel, akik ugyanezekben az intézetekben vannak, de később hagyták el az otthonukat, valamint az intelligencia és a társadalmi osztályhelyzet között, a korreláció életkorral való növekedése az otthon élő gyerekeknek, egyaránt azt sugallja, hogy a környezet bizonyos mértékig befolyásolta a teszteredményeket. Másrészt viszont a rossz otthonokból az intézetekbe került gyermekeknek gyakorlatilag nem volt megfigyelhető az intelligencia növekedése környezetük javulásával.” Vannak tények, melyek arra utalnak, hogy az általános egészségi szint is némileg öröklött, együtt az intelligenciával; de „nem tudjuk még megmondani jelenlegi ismereteink mellett, hogy pontosan hogyan kapcsolódik egymáshoz ez a kettő”. Az azonban bizonyos, hogy a meglehetősen körvonalazatlanul „társadalmi osztályoknak” nevezett csoport nem elégséges ahhoz, hogy jóslatokat alapozzunk rá a biológiai öröklésre vonatkozóan.¹ Ezek és a hasonló

¹ Lawrence, C. E.: *Brit. Journ. of Psychol. Monog. Suppl.* XVI. 70. o. Lásd még Shepherd Dawson: *Intelligence and Fertility*. Brit. Journ. of Psychol., 1932. XXIII. 42-51.

irányba mutató más kutatások azt hirdetik, hogy a társadalmi folyamatoságnak más alapja is van, mint az életkori és környezeti átfedés. A tényleges adatok azonban még az intelligenciára vonatkozóan sem elég határozottak ahhoz, hogy valódi bizonyítékot szolgáltatassanak. Megalapozottnak tűnik azonban a a nézet, mely szerint a kutatások számának szaporodásával, finomabb kísérleti módszerekkel a tényanyag határozottabbá fog válni. Mindenesetre a kollektív tudattalan doktrínáját hirdetőeknek ilyen típusú biológiai folyamatosság lebeg a szeme előtt.

2. A kollektív tudattalan eszméjének egyik kifejtése

A kollektív tudattalan doktrínájának a leginkább kompromisszummentes és mindenképp a legjelentősebb modern kifejtését C. G. Jung munkáiban találhatjuk meg. Nézeteit számos írásában kifejtette, az egész tan lényegét azonban egy több évvel ezelőtt publikált *A tudattalan szerkeszete* című munkája tartalmazza.¹ Éppen ezért e tanulmány részeit kísérlem majd meg összefoglalni, némi megjegyzésekkel kísérve. Ha az összefoglaló zavarosnak fog tűnni, némi segítséget abban feltehetek, hogy az eredeti kifejtés is igen nehézkes.

Jung rámutat, hogy a tudattalan Freud-féle tana a tudattalant olyan gyermekkori vágyakra és tendenciákra vezeti vissza, melyeket elfojtunk, mivel összeférhetetlenek az egyéni jellem kialakulásával. Vagyis minden, ami a tudattalanban van, ugyanilyen erővel lehetne tudatos is, mivel az egyéni nevelés során került oda. Ez Jung szerint túl szűk látókörű felfogás. Eszerint az egyéni elfojtásuktól mentes embernek nem is lehetne tudattalanja, ez a helyzet azonban sosem áll elő. Továbbá, hogy ha ez az álláspont helytálló, akkor a pszichoanalitikus eljárásnak előbb vagy utóbb képesnek kell lennie arra, hogy eljusson a tudattalantartalmak teljes leltáráig. A valóságban azonban minél továbbmegy a pszichoanalitikus, an-

¹ Archives de Psychologie, XV. 152-179.

nál feltérképezetlenebb terepet lát maga előtt. „Ahogy előrehaladunk, apránként egy meglepő módon összetett vágy-fantázia halmozta találunk. Elemzésünk alanyának tudattalanjában mindenféle szexuális perverziókat, különböző bűnözőhajlamokat s mellettük mindenféle nemes eszményeket s fontos tényeket találunk, bár semmi, semmi nem is gyanítottuk volna ezek létezését.” Ezeknek a fantáziáknak a jó része sosem volt tudatos az adott egyénnél. Úgy tűnik, hogy Jung szerint ezek semmilyen egyénnél sem tudatosak. Ezek egy primitív társadalomnak a fenyegető világ iránti megfogalmazatlan, zűrzavaros, de objektív attitűdjeit tükrözik. Mindenki valamilyen homályos okból arra kényszerül, hogy asszimilálja őket. Ezek személyes jellemünk valóságos összetevő részeitként foghatók fel. Ekkor előállhat az a helyzet, hogy kifelé optimisták s magabiztosak vagyunk, látszólag azt hirdelve, hogy hatalmas ismerettárunk és gyakorlati alkalmazkodóképességünk van, mindeközben azonban szörnyű kisebbségi érzést rejtünk magunkban. Vagy éppenséggel úgy tekinthetünk ezekre a tényezőkre, mint erőteljes, de igazi énüktől idegen korlátozó tényezők hatalmas tömegére. Ilyenkor kifelé látszunk félnéknak, ingadozónak, pesszimistának; lelkiünk mélyén azonban ott található a legmélyebb önbizalom, mely az istenséget utánozza. Korántsem világos, hogy miért következzenek ezek a következmények ezekből a sajátos attitűdökből.

Amikor a pszichológus a személytelen eredetű kulturális elemeket tanulmányozza, eljut oda, hogy: „ahogyan az egyén sem pusztán elszigetelt, különálló lény, hanem a társadalom integráns része, ugyanúgy az emberi elme sem egyedi elszigetelt tény, hanem kollektív működés. S ugyanúgy, ahogy bizonyos társadalmi tendenciák konfliktusba kerülhetnek vagy szembeszállhatnak az egyén énközpontú tendenciáival, az emberi elmének is vannak olyan működési vagy tendenciái, melyek kollektív jellegűeknek köszönhetően kiemelkednek az elme személyes jellemzői közül.

Ezen a ponton az érvelés rendkívül zavarossá válik. Jung azt mondja: „Minden ember rendkívül differenciált aggyal születik, s ez olyan változatos értelmi működésekre teszi képessé, melyek elsajátítása és kifejlődése nem ontogenetikai eredetű. Amennyiben az összes ember agya egyformán differenciálódott, az ezen differenciáció által lehetővé tett értelmi működések is kollektívák és egyete-

mesek.” A megfogalmazás rendkívüli bizonytalansága mellett további probléma, hogy rendkívül kevés köze van az egész kérdéshez. Szerintem nyugodtan meg lehetne máskeppen is fogalmazni. Az embercsecsemő kezével, lábakkal és lábfejjel születik. Ez azt jelenti, hogy képes lesz eszközök használatára és járásra. Ezzel együtt azonban mindkettőt meg kell tanulnia. A kéz pusztán megléte még nem adja meg számára azoknak a szerszámoknak a képét, melyeket a későbbiekben használni fog. A lábak és a lábfejek megléte nem teszi lehetővé számára, hogy elképzelje a földet, amelyen haladni fog. Senki sem tudja pontosan, mit képes létrehozni az agyi differenciáció az emberi reakciók terén. Az azonban bizonyos, hogy az agyi differenciációk a működések későbbi kifejlődésének alapját alkotják, s nem részletes elsajátított ismerettömegnek a tárházai. Jung mégis így folytatja: „Ez a sajátos helyzet magyarázza például, hogy milyen figyelemre méltó analógiák vannak a térben igen nagy mértékben elválasztott fajok tudattalanja között, olyan analógiák, melyekre sokszor rámutattak a helyi mítoszok témáinak és formáinak rendkívüli megegyezése alapján.”

A kollektív tudattalan tehát nem pusztán az, amit Jung első szavai jeleztek, vagyis nem pusztán funkcionális kérdés, nem pusztán a bizonyos irányokba történő lehetséges reagálások, tendenciák kérdése. Képek, eszmék, témák tárháza inkább. Pszichológiai anyagot őriz, és nem pusztán pszichológiai működéseket tart fenn. Márpedig a pszichológiai anyag és a pszichológiai tendencia megkülönböztetése rendkívül alapvető, ha egyáltalán világosan szeretnénk elemezni a kollektív tudattalan fogalmát. Elméletileg teljességgel lehetséges az, hogy egy sajátos társadalmi csoportra jellemző hajlamok úgy kerüljenek át nemzedékről nemzedékre, hogy ugyanabban a környezetben nincs is életkori átfedés, s közben semmi olyasmi ne adódjon át velük együtt, ami a pszichológiai anyagra emlékeztet. A valamennyire is jól dokumentált tények az ilyen biológiai fennmaradás mellett az emberi szinten, mint már említettem, az intelligenciateszt-eredmények vizsgálatából származnak, márpedig az intelligenciateszt-eredmények vizsgálatából származnak, lamokat tapogathatunk le, s nem elsajátított ismereteket.

Még ha feltételezzük is, hogy a funkciók öröklődése mellett némileg öröklődnek tartalmak is, még akkor sincs közvetlen ala-

punk arra az állításra, hogy a tartalmak minden társas csoportosulásra jellemző, egyetemes jelentőséggel bírnak. Jung él ezzel a további feltételezéssel is. Legalábbis valószínű azonban, hogy ha a speciális csoporttendenciák fellelése tartható, akkor ezek olyan hajlamok, melyek olyan mértékben beépülnek a csoport életébe, hogy elmondható róluk, hogy a tagok öröklődésének részét képezik. Jung egy lendületesen pontatlan mondatban a következőket mondja: „Az agyak egyetemes hasonlósága annak elismerésére kényszerít, hogy vannak olyan működések, melyek minden személynél azonosak önmagukkal, s ezeket fogjuk kollektív pszichikumnak nevezni. Ez utóbbit azután fel kell bontani kollektív szellemre és kollektív lélekre. Mivel vannak a fajoknak, a törzseknek és a családnak megfelelő differenciációk is, van olyan kollektív pszichikum is, mely a fajra, a törzsre és a családra korlátozódik, s ennek szintje magasabb, mint az egyetemes kollektív pszichikumé.” Kiegészíti ezt egy megjegyzéssel arról, hogy a kollektív szellem szerinte egyszerűen az a tény, hogy közösen tudunk gondolkozni, a kollektív lélek pedig annyit jelent, hogy közösen tudunk érezni.

Pszichológiai módon fogalmazva mindez azt jelentheti, hogy mindnyájan felveszünk olyan megismerési és érzelmi attitűdöket, melyek azokból a társas szankciókból származnak, amelyek csoportunk múltjában rejlenek. A valóságban azonban Jung számára mindez többet jelent ennél. Az attitűdök elkerülhetetlenül tartalmakat is magukkal hordoznak. „Nagyon nehéz – mondja Jung – elválasztani a kollektív elemeket a személyesektől. Kétségtelen például, hogy az álmokban és fantáziákban állandóan felmerülő archaikus szimbólumok kollektív jellegűek. A gondolkodás és az érzés összes alaptendenciája s alapformája kollektív jellegű. Minden olyanmi kollektív jellegű, amiről az emberek egyértelműen azt tartják, hogy egyetemes, s így ilyen minden olyan dolog, melyet egyetemesen megértünk, kifejezünk és csinálunk.” Mindez jellegzetesen homályos. Olyasmiket jelent, hogy amikor csoportomat fenyegetik, és én agresszíven reagálok, akkor nagy valószínűséggel megjelenik előttem egy sárkány vagy valamilyen más, az erőt szimbolizáló archaikus és féltelmes állat. Vagy pedig mikor a halhatatlanságot sóvárogok, akkor lelki szemem előtt megjelenik a horogkereszt vagy valami ehhez hasonló szimbólum. Azt is jelenti ez, hogy amikor

megkülönböztetem egymástól a „jobbort” és a „balt”, a „fentet” és a „lentet”, vagy azt mondom, hogy $2 + 2 = 4$, akkor eluralkodik rajtam a kollektív pszichikum. Azért látom részletesen egy tachiasztoszkópusan bemutatott tárgy bal felső részét, ha az fenyesen meg van világítva, s azért cselekszem mindenki máshoz hasonlóan, ha váratlanul beleülök egy tű hegyébe, mert a kollektív pszichikum egy szegmента vagyok. Magyarazatként sok kívánnivalót hagy mindez maga után; a dolog megvilágításaként pedig kiabrándító.

Ugyanez a nehézség merül fel újra, mikor Jung megkísérli határozottan és röviden kifejezteni felfogását a kollektív tudattalan felépítéséről. Rendkívül kockázatos kísérlet, ha megpróbálok egyszerűbb nyelven kifejezteni nézeteit, mint ahogy azt ő tette, úgy tűnik azonban, hogy érvelése két fő pontot tartalmaz:

1. Vannak olyan képek, eszmék, formulák és törvények, melyek az egyénen túlmutatnak. Ezek őseinknek a tárgyi világra vonatkozó nézeteit fejezik ki. Mindannyiunknak birtokunkban vannak, vagy mindannyian alávetjük magunkat nekik. Objektív tényekként kell felfognunk őket, s együttesen alkotják a kollektív pszichikum objektív részét.

2. Vannak olyan konvenciók, tendenciák, elfogadott reakciómódok is, melyek saját csoportunk minden tagjánál vagy akár általában az egész társadalomban megjelennek. Ezeket nem kell objektívabbnak tekintenünk, mint bármely más működéstípust, nem az egyénre nézve sajátosak azonban, bár benne rejlenek, s ebben az értelemben az egyén benne foglaltatik a kollektív pszichikumban.

Jung kusza kifejtéséből egy dolog legalább világosan kiderül. Eszerint valahol a társadalmi szerkezetben olyan ősi képek, eszmék, megfogalmazások és törvények tárolódnak, melyek egykor az objektív jelenségek elfogadott értelmezései voltak. A szociálisan meghatározott emlékezetben ezek pontosan ugyanolyan részként szerepelnek, mint az emlékezet hagyományos általános elméletében az egyéni élmények nyomán ott maradt „nyomok”. Már kifejtettem érveimet amellett, hogy sem elméletileg, sem kísérletileg semmi sem kényszerít arra, hogy elfogadjuk ezt az álláspontot az emlékezés elméletében és általános tendenciák is fennmaradhatnak anélkül, hogy szükségszerűen társas anyagok tárolódjanak bennük. Lehet azonban, hogy a tények végül is arra fognak kényszeríteni,

hogy Jung meggyőződésének némi igazát elismerjük. Szerinte azok a képzeleti vagy eszmei tartalmak, melyek fennmaradnak és nem egyéni, hanem szociális természetűek, egyetemes jelentéssel bírnak. Fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy hogyan lehet ténylegesen kimutatni azt, hogy létezik ez a közös kép; eszme- és formularaktár, mely az egyéni elsajátítástól függetlenül fennmarad.

3. Vannak-e egyetemes szimbólumok?

Sok próbálkozás történt már az egyetemes szimbólumok elemzésére, s a kérdésnek már igen nagy irodalma van. Még ha csak kis részét tárgyalnánk is részletesebben ennek, igen messze vinne fő kérdésünktől, ezért pusztán W. H. R. Rivers egy fontos tanulmányát fogom röviden szemügyre venni, ami „az újjászületés szimbólumaival” foglalkozik.¹ Rivers nagyon világosan fejt ki a kérdést: „Manapság kiterjedt irodalom foglalkozik azzal, hogy összekapcsolja egymással a mítoszok és a rítusok szimbolizmusát az ezeknek az álmokban és a betegségekben játszott szerepére vonatkozó modern felfogásokkal. Egyes szerzőket ez az összehasonlító vizsgálat arra az igen megdöbbentő következtetésre vezetett, hogy az emberiségben egyetemes szimbolizációs rendszer él; hogy az összes emberfajnál s minden faj minden tagjánál olyan tendencia érvényesül, hogy ugyanazokkal a szimbólumokkal szimbolizáljanak bizonyos gondolatokat, vagy legalábbis olyan szimbólumokkal, melyek rendkívül hasonlítanak egymásra.” Rivers rámutat azonban, hogy ha ez a következtetés jogos is lenne, még akkor is „el kellene döntenünk, hogy ez az egyetemes az ilyen típusú szimbolizációra való veleszületett képesség következménye-e, vagy pedig olyan átütő közös hagyományok eredményeként jön-e létre, melyek a közösség minden tagját befolyásolják, s talán az egyedi élet korai szakaszaiban részévé válnak lelki berendezkedésének”.

Tökéletesen igaz, hogy a szimbólumok hasonlósága bármilyen

¹ *Folk lore*, XXXIII, N° 1.

elterjedt legyen is, önmagában még nem igazolja azt, hogy jelentésük a szó bármilyen komoly értelmében öröklött. Ha azonban ezt a jelentést állandó hagyomány viszi át, melyet a minden társas csoportnál megjelenő életkori átfedés tart fenn, akkor is magyarázatot kell találnunk maguknak a hagyományoknak a szembeszökő fennmaradási képességére.

Rivers gondosan megvizsgálja a halállal és az újjászületéssel kapcsolatos rendkívül elterjedt mítoszokat és szokásokat. Nincs szakség arra, hogy itt részletesen elismételjük példáit. Konklúziójában kifejti a problémát és saját határozott választát.

„Megvizsgáltam azt a kérdést, hogy vajon a víz útján való újjászületés szimbolikájának az emberi pszichikum egyetemes berendezkedéséhez való tartozását igazolja-e a vallásos rítusok összehasonlító vizsgálata. Most már elég megbízhatóan negatív választ adhatunk a kérdésre. Azért választottam ezt a témát, mert rendkívül előkelő helyet foglal el a mai pszichoanalitikus irodalomban, s ennek folytán alkalmas arra, hogy próbának vessük alá azt a gyakran hirdetett tételt, mely szerint az egyén pszichoanalitikus vizsgálata révén nyert következtetéseket a szokások és hiedelmek összehasonlító vizsgálata igazolja.”

Rivers azt is világosan megmondja, hogy a társas szerveződés és anyag feltárt hasonlóságait nem kell mindjárt úgy értelmezni, mint az emberi elme berendezkedésének azonos, de történetileg kapcsolatban nem levő mozzanatait. Azoknak az eseteknek részében, melyekre rendszerint támaszkodnak, világos tények mutatnak a történelmi kapcsolatra, vagyis pontosan azokra a korbeli és környezeti átfedésekre, melyeket az egyetemes szimbolizmus doktrínája szeretne leküzdölni. Még több esetben az ilyen kapcsolatok rendkívül valószínűek.

Eltérítve a mítoszok és szokások összehasonlító tanulmányozásával nyerhető tényekre való közvetlen hivatkozástól, a társadalmi szimbólumok alapvető kétértelmősége rendkívül veszélyessé tesz minden olyan érvet, mely az egyetemeset a szimbólumok hasonlóságára alapozza. Épp azért, mivel a szimbólumok kétértelműek, igen könnyen beilleszthetők bármilyen összefüggésbe; vagy ami tulajdonképpen ugyanaz, minden társadalmi szimbólum elég kézenfekvően utalhat ugyanarra az általános kontextusra. Ha a kon-

textus valamilyen nagyon erős és széles körben elterjedt emberi érdeklődéssel vagy tendenciával kapcsolatos, a társas szimbólumoknak ez a hajlékonysága szembeszökővé válik. Gyakran rámutattak arra, hogy milyen szarvashibákat követtek el ily módon a vallásos szimbólumok kutatói.¹ A lelkes kereső szem bármilyen rendkívül mély vallásos jelentésre lelhet. Azért van ez így, mert a vallásos attitűd valóban igen könnyen eláraszthatja az emberi kifejezés szinte minden formáját. Pontosan ugyanez a helyzet a szexuális kapcsolatok köré csoportosuló tendenciákkal. Mivel bármi lehet szexuális szimbólum, nagyon óvatossá kell lennünk akkor, amikor bármilyen adott dologról azt állítjuk, hogy az szexuális szimbólum.² Tulajdonképpen a szimbolikus értelmezésen alapuló felfogásokat csak akkor lehet érvényesként elfogadni, ha szigorúan követik azt az elvet, hogy a szimbólumot úgy kell értelmezni, hogy annak az egyénnek az élettörténetére és lelki életére hivatkozzunk, aki használja, vagy annak a csoportnak a társadalmi életére és történetére, amelyik alkalmazza. Ha ezeket a megszorításokat szem előtt tartjuk, kiderül, hogy eddig még sehol sem bukkantak fel bizonyítékok az egyetemes szimbólumok elmélete mellett, ahol mind a szimbólum, mind pedig egyetemesége társas jelentésekből származna, vagy azokban jelenne meg. Nyugodtan hozzátéhetjük azt is, hogy igen valószínűtlen, hogy valaha is lehetővé válna ez a bizonyítás.

Mindezen megfontolások ellenére valami azért megmarad a doktrínából. Már korábban hangsúlyoztam, hogy amikor egy csoport helyet változtat, magával vive kultúráját, és új otthonban talál nyugalmra, a bennszüült népek a kultúrájának csak azt a részét fogják asszimilálni, melyhez már van hátterük. Bármiféle pszichológiai anyag könnyű asszimilációja és megmaradása valószínű érv amellet, hogy vannak olyan társas tendenciák, melyek kedveznek ezen anyag felvételének. Az ilyen átvétel igen csekély valószínűséggel tulajdonítható passzív embereknek, és az anyag fennmaradása

¹ Lásd pl. Mallery: i. m. 133. o.; D'Alviella: *Migrations of Symbols*. London, 1894 és Keble: *On the Mysticism attributed to Early Fathers of the Church*.

² Számos meglepő és kiváló példát lehet találni erre Róheim Géza könyvében: *Animism, Magic and the Divine King*. London, 1930.

még kevésbé képzelhető el erőszak révén. Mindez azonban pusztán a tendenciák korról korra történő folyamatosságát biztosítja, s nem azt, hogy a szimbólumok vagy egyéb objektív formák alkotják a pszichológiai anyagot.

4. A pszichológiai anyag „illeszkedése” a pszichológiai működéshez

Itt kell röviden megemlítenünk egy olyan elvet, melyet nem vizsgáltak meg kielégítően: azt az elvet, hogy bizonyos pszichológiai anyagok jól „illeszkednek” bizonyos pszichológiai működésekhez. A könyvem első részében bemutatott kísérletek többször utaltak erre, és a társas befolyás alatt álló felidézés általános összehasonlító vizsgálata szintén e kapcsolat irányába mutat. Tétélezzük fel, hogy van olyan működés, legyen az egyéni vagy társas, ahol a válaszok sorrendjének nagy a szerepe. Nyilván hatekonyabb lesz az eljárás, ha az anyag minél nagyobb része elrendezhető ritmikusan. Ilyen elrendezésre a legalkalmasabbak a szavak, a hangok és a testmozgások. Ezek produkciójuk módját tekintve szükségképpen egymást követőek, és könnyen lehetővé teszik a nyomtatók variálását. Így aztán azt látjuk, hogy azoknak a vallásos ritusoknak a kapcsán, ahol a társas szabványok szerint az előadás sorrendjét féltékenyen meg kell őrizni, szóciklusok, különösen pedig dal- és táncciklusok fejlődnek ki. Mikor pedig az élénkség a fontosabb jegy, akkor a képek drámai jellemzői találják meg saját terepüket, amire jó példákat látunk a primitív társas tevékenységek nagy hatású jelvényeiben vagy saját korunk nagy benyomást gyakorló képi hirdetéseiben.

A pszichológusnak gyakrabban s őszintébben kellene felvetnie a következő kérdést: „Mit tudnak bizonyos pszichológiai anyagok a leghatekonyabban elvégezni?” Nem kell meglepődnünk azon, hogy amikor bizonyos hajlamok felülkerekednek, akkor bizonyos típusú pszichológiai anyagot szinte mindig megtalálunk, függetlenül attól, hogy van-e korbéli és környezeti átfedés. Az anyagot épp azért találjuk ott, mert olyan jellegű, hogy jól „illeszkedik” az állandó

tendenciákhoz, s mivel gyakorlatilag minden környezetben előfordul. Ha ezt az elképzelést alá lehetne támasztani, ez egyáltalán nem igazolná természetesen azt, hogy a pszichológiai anyag a kollektív tudattalan révén vagy más módon ténylegesen biológiai úton vivődik át. Sőt ez utóbbi feltételezést még valószínűlenebbé tenné, hiszen mindazokat a tényeket, melyek magyarázatára ezt a hipotézist előirányozták, meg lehetne magyarázni e feltevések nélkül is.

5. Összefoglalás

Okfejtésünk legfőbb eredményeit röviden összefoglalhatjuk.

1. A kollektív tudattalan tanának legismertebb formája azt a hiedelmet szeretné magyarázni, hogy

(a) a pszichológiai anyag és (b) a pszichológiai tendenciák nemzedékről nemzedékre fennmaradnak a társas csoportban, függetlenül a korbéli és környezeti átfedésektől. (a) -val kapcsolatban ez a doktrína az emléknymok dogmájának társas megfelelője.

2. Némi pozitív adatok utalnak arra, hogy az intelligencia öröklés útján vivődik át, ezek az adatok azonban jelenleg még nem tekinthetők bizonyítéknak. Ami az egyéb tendenciákat illeti, mint például a félnkséget, a határozottságot, a harciasságot,¹ a társas kizárólagosságot s azt a tendenciát, mely a specializált társas érdeklődések alapja, ezeknél említésre méltó pozitív támpontok még nincsenek. Az a felfogás, mely szerint a könnyed társadalmi asszimiláció előfeltételezi, hogy vannak az asszimilált anyag számára kedvező tendenciák, alátámasztani látszik a tendenciák öröklésének tételét. Jóval több gondos és jól ellenőrzött vizsgálatra van azonban szükség, mielőtt bármi határozottat mondhatnánk erről. A vélekedés talán megalapozottan hajolhat abba az irányba, hogy számos ilyen

¹ E. M. Smith a Cambridge-i Pszichológiai Laboratóriumban végzett némi kutatást a vérmérsékleti jellemzők állandóságáról különböző államnemzedékeknél. A kutatások eredményeit, melyek a hipotézist alátámasztják, még nem publikálta. Sok további munkára van még azonban szükség.

hajlam a hipotézis által megkívánt módon maradhat fenn; be kell azonban vallani, hogy ez csak egy vélekedés, s még ha teljesen igazolná is, valószínűleg akkor sem igazolna határozottabb következtetést, mint egyszerűen azt, hogy az ilyen fennmaradást erősen befolyásolják a sajátos társas körülmények.

3. Ami a pszichológiai anyagot illeti, az átfedés nélküli fennmaradást hirdető felfogás jelenleg teljesen spekulatív. Az általános pszichológiai elmélet egyáltalán nem kényszerít arra, hogy a tényeknek ilyen értelmezését elfogadjuk. Még ha el is tekintünk attól, hogy milyen nehéz kizárni a korbéli átfedést és a csoportok érintkezését, továbbra is érvényes egy olyan, igen fontos, de kevéssé kutatott elv, mely szerint bizonyos pszichológiai anyagok jól „illetnek” bizonyos pszichológiai működésekhez. Pszichológiai szempontból sokkal ésszerűbb ennek az elvnek az alkalmazhatóságát vizsgálni, mint spekulációkat fabrikálni a kollektív tudattalanról.

4. Következtetésünk tehát az, hogy a kollektív tudattalan hipotézise mögött egyáltalán nem áll bizonyíték, s jelenleg nem igazolható. Ugyanakkor némileg megalapozott az a vélemény, hogy vannak olyan speciális irányú különleges tendenciák, melyek a korai tréningtől függetlenül fennmaradhatnak nemzedékről nemzedékre, s hogy ezeket a tendenciákat bizonyos mértékig társas tényezők határozzák meg. Ezek biztosítják a keretet a gyors társas elsajátításhoz, akár egy adott egyénnél, akár az egész csoportban.

XVIII. fejezet A társas felidézés alapja

1. A társas felidézés elméletével szemben támasztott követelmények

Az emlékezés általános mechanizmusainak megértéséhez vezető ösvény elvetett elméletek tetemeivel van teleszórva; a tulajdonképpeni szociális emlékezetre vonatkozóan azonban sokkal kevesebb spekuláció keletkezett. A felhasznált érvek javarészt analógián alapulnak. Többé-kevésbé kidolgozott hasonlóságot vélték felfedezni a társas csoport és az emberi egyed között, s ennek alapján mindazt, amit az utóbbinak tulajdonítottak, hozzárendelték az előbbihez is. Ez nyilvánvalóan nem kielégítő megoldás. Igazából a társadalmi tények közvetlen tanulmányozására lenne szükség, s a következtetéseket pusztán ezekre a tényekre kellene alapozni. Az analógián alapuló spekulációk sosem tökéletesek, és nem is meggyőzőek.

Igaz, hogy azért kialakult néhány nézet az emlékezet társas eredetéről. Pierre Janet például igen meggyőző és vonzó módon írt erről a kérdéssel.¹ Szerinte a nehéz világgal szembetalálkozó emberi lényeknek szükségük volt arra, hogy különböző speciális módszereket találjanak ki az ellenséges körülményekkel való megküzdésre. Ezek közül a legfontosabbak mind a jelen nem levő tárgyak felhasználására vonatkoznak. A biológiai fejlődés legjelen-

¹ *L'Évolution de la Mémoire et de la Notion du Temps*. Párizs, 1928. II. köt. A Janet által hirdetett tételek egy jó része igen hasonlít ahhoz az általános megközelítési módhoz, melyet jómagam alkalmazok jelen munkámban. Engedtessek meg nekem, hogy megemlítem, egyik félnek sem volt módja, hogy kicserélje a másikkal gondolatait erről a témáról, és hogy bár sok más pszichológussal összhangban hosszú ideje nagy tisztelője vagyok Janet professzor pszichológiai munkáinak, kutatásomnak ezt a részét már azelőtt befejeztem, mielőtt Janet kötetet megjelentek volna.

több lépései közül igen sok, mint például a távolsági receptor-szervek kialakulása, közvetlenül összekapcsolódik ezzel, és az emlékezet, mely gyökeresen eltér a pusztá megőrzéstől, e probléma győzedelmes megoldása. Janet szerint a jelen nem levő tárgyak kezelésének szükséglete csak társas helyzetekben válik sürgetővé; ezért van az, hogy az emlékezet kialakulása vagy feltalálása elválaszthatatlanul összekapcsolódik valamilyen nyílt magatartási formával, különösen pedig a nyelvhasználattal.

Ez az álláspont bizonyos szempontból egybevág azzal, melyet jómagam képviselek jelen könyvemben. Én is úgy vélem, hogy az emlékezet kialakulása egy úton halad a speciális érzékszervek távolsági reagálásainak kifejlődésével. Úgy érzem azonban, hogy nincsen kellő alapunk arra, hogy ezt a fejlődést a társas helyzetekre specializáljuk. Természetesen teljes mértékben helytálló az, hogy az általunk valamennyire is részletesen vizsgálható emlékezés gyakorlatilag mindig valamilyen társas keretben jelenik meg, kivéve talán néhány megfigyelhetően elvont pszichológiai kísérletet. Ugyanaz igaz azonban minden más olyan reakcióra is, mely pszichológiailag tanulmányozható, és ez önmagában nem ad biztos elméleti alapot arra, hogy azt állítsuk, a felidézés végső eredete szociális. A magányos embernek, mivel mindenképpen különböző törekvésekkel rendelkező, bonyolult szervezet, újra és újra szüksége lenne arra, hogy saját maga számára képes legyen ezekhez a tendenciához tartozó dolgokkal foglalkozni, melyek bárki vagy bármely csoport szempontjából jelen nem levő tárgyak. Ezenfelül az sem eléggé megalapozott, hogy az emlékezést kell önmagában úgy tekintelnünk, mint a jelen nem levő tárgyakkal való foglalkozás egyedülálló módszerét. Ez az eljárás inkább a képi módszer és a „sematikus” módszer kombinációja, bár mint minden hasonló kombinációnak, saját jellegzetességei is kialakulnak. Végül szerintem nagyon takarékoskodnunk kell azzal, hogy megpróbáljuk valamely biológiai reakció végső kezdőpontját kijelölni, hiszen ekkor mindenképpen túlmegyünk a megfigyelhető körülmények határain.

Mindennek előrebocsátása után szeretném hangsúlyozni, hogy ez az elképzelés, akárcsak bármely hasonló hipotézis, nem a szociális emlékezet elmélete, hanem pusztán az emlékezés társas meghatározottságának elmélete. Szigorúan fogalmazva, a szociális emlé-

kezés elméletének igazolnia kellene azt, hogy a csoport mint egység ténylegesen emlékezik, s nem pusztán arról van szó, hogy a csoport biztosítja azokat az ingereket vagy feltételeket, melyek mellett a csoporthoz tartozó egyének felidéznek a múltat.

2. Az emlékezés társas kerete

A kérdés kifejtéséhez legjobban talán úgy foghatunk hozzá, ha egy olyan pszichológus nézeteiből indulunk ki, aki határozottan és állandóan a „kollektív memória” kifejezést használja. Maurice Halbwachs alapos s vonzó munkát írt *Az emlékezés társas keretéről*.¹ Nagy hatást gyakoroltak rá Durkheim nézetei, akiről közismert, hogy szerinte a szociális csoport valódi pszichikus egységet alkot, és az emberi egyének szinte az összes jellemzőjével rendelkeznek. Durkheim nézetei nem pusztán könnyed analógiákon alapulnak, hanem a társadalmi jelenségek türelmes és részletes vizsgálataiban. Halbwachs híven követi ezt a módszert, épp ezért érdemes megnézni néhány általa felhozott konkrét példát. Halbwachs részletesen foglalkozik azzal, amit a család, a vallásos csoportok és a társadalmi osztályok „kollektív memóriájának” nevez.

Halbwachs szerint a megszárdult modern közösségekben minden családnak megvan a maga jellegzetes szellemi élete; a pusztán általa dédelgetett emlékei; s olyan titkai, melyeket csak saját tagjai ismernek. Ezek az emlékek azután, akárcsak a régi idők családi csoportjainak vallásos hagyományai, nem pusztán a múlt egyedített képeinek sorozatai. Lehetnek ezek is, ezenfelül azonban modellek, példák, a nevelés és fejlődés alapjai. Bennük fejeződik ki a csoport általános attitűdje, így azután többet tesznek, mint pusztán reprodukálják a csoport történelmét, ezek határozzák meg a csoport természetét is, erényeit és gyengéit. „Ha valaki azt mondja, hogy »a mi családunk hosszú életű«, vagy »mi büszkéek vagyunk«, vagy »mi

sosem gazdagszunk meg«, akkor olyan fizikai vagy erkölcsi tulajdonságokról beszélünk, melyek szerintünk inherensen hozzá tartoznak a csoporthoz, és a csoporttól jutnak el a tagokhoz. Néha a csoportot alkotó személyek jellegzetes tulajdonságait a család származási helyéből vagy országból származtatják, máskor pedig az egyik csoporttag valamilyen kiugró jellegzetességéből, ami a csoport közös tőkéjének többé-kevésbé titokzatos szimbólumává válik. A családi emlékezet tehát a család múltjából megőrzött ílyeféle, különböző elemekből kialakít egy olyan keretet, melyet érintetlenül megtart, mintha az valami hagyományos családi fegyverzet lenne. Ez a keret kétségtelenül csupa olyan tényből épül fel, melyek mindegyikének dátuma van, s olyan képekből, melyek mindegyike egy adott időpontban jelent meg és tűnt el. Mivel azonban a keret olyan ítéletekben található meg, melyeket a család és a családot körülvevő személyek ezekkel a tényekkel és képekkel kapcsolatban hoztak, azoknak a kollektív fogalmaknak a sorsában részesül, melyeknek sem helyük, sem meghatározott idejük nincsen, melyek azonban az idő folyamának irányát határozzák meg.”¹

Lehet például, hogy családi életünknek valamely olyan eseményét idézzük fel egy alkalommal, mely „bevésődött emlékezetünkbe”. Ha ilyenkor megpróbáljuk emlékeinkből kivágni mindazokat a hagyományos gondolatokat és megítéléseket, melyek a tulajdonképpeni családra jellemzőek, akkor gyakorlatilag semmi sem marad emlékeinkből. Pontosabban, akármilyen keményen próbálkozunk is, nem tudjuk megvalósítani ezt a szétválasztást. Egy adott eseményre való emlékezéskor nem tudjuk megkülönböztetni „azt a képet, mely egyetlen időre és helyre vonatkozik”, azoktól a fogalmaktól, melyek általános módon tükrözik „rokonaink cselekedeteire és életmódjára vonatkozó élményeinket”.

Halbwachs részletesen ismerttet számos esetet, melyeket oly módon ír le és elemez, hogy kimutassa, a családi csoport élete valami olyasmivel járul hozzá a viselkedéshez, ami semmilyen más forrásból nem eredhet. Ha a családi emlékezés, hogy így fogalmazzunk, egy adott személyen keresztül fejezi ki magát, akkor ez a személy nyilván szavakat és képeket használ, mindezek azonban érzések

¹ Párizs, 1925.

¹ I. m.: 286–287. o.

olyan dicsfényével is körül vannak véve, melyek magának a csoportnak az életéből származnak. „Mikor a család emlékezik, nyilván szavakat használ, s nyilván olyan eseményekre vagy képekre hivatkozik, melyek egyediek voltak: azonban sem a szavak, melyek csupán anyagi mozgások, sem a múlt eseményei és képei, melyek az érzékleti vagy gondolkodási folyamatoknak pusztán virtuális tárgyai, nem adják meg az emlék egészét. Egy családi emlék valami más is; egyaránt irányít az utalt vagy felhasznált eseményekre és képekre, és ugyanakkor saját magát az őt kifejező szavakra támaszkodva tartja fenn.”

Ezek a megjegyzések amennyiben világosan értelmezhetővé tehetők, egyaránt igazak és jelentősek. Halbwachs jogosan beszél azután hasonló módon a vallási csoportok és a társadalmi osztályok emlékezetéről. Mindeközben azonban csak a csoportban történő emlékezéssel foglalkozik, és nem a csoportnak az emlékezésével. Az előbbi vitathatatlan dolog. A társas szerveződés olyan állandó keretet hoz létre, melybe a részletes felidézésnek mindig bele kell illeszkednie, s ez igen erőteljesen befolyásolja mind a felidézés módját, mind az anyagát. Ez az állandó keret azután segít azoknak a „sémáknak” a megteremtésében, melyek az emlékezetnek nevezett, képzettel teli rekonstrukció alapját képezik. Valószínű az is, hogy az érdeklődések társas keletkezése és ütközése elősegíti azoknak a sajátos képeknek a kialakulását, melyek, mint kutatásaink ismételten rámutattak, megjelenhetnek az egyéni felidézés során. Ennél jóval tovább kell azonban mennünk, ha azt akarjuk kimutatni, hogy maga a szociális csoport képes megőrizni és felidézni saját múltját.

3. Emlékezik-e a csoport?

Ha szeretnénk megtudni, hogy egy ember emlékezik-e valamire, megkérdezzük; s általában hiszünk a szavainak még akkor is, ha csak igen kevés részletet tud megadni. A társadalmi csoportoknál nem alkalmazható ez a könnyű módszer, mivel ha esetleg vannak

is az adott pillanatban megjelenő mozgásokon és a társas szerveződések kívüli önkifejezési lehetőségei, akkor sem ismerjük még ezeket a lehetőségeket. Ezért arra kényszerülünk, hogy megnezzük, van-e a felidézésnek mint viselkedési formának valami olyan jellemzője, mely megkülönbözteti minden egyéb lehetséges reakciótól. Ha az emlékezés természetéről itt képviselt általános felfogás helytálló, akkor van ilyen jellemző. Ha egy cselekvő, legyen az ember, állat vagy társadalmi csoport, úgy cselekszik, mintha uralkodó módon saját történetének valamilyen távoli eseménye határozná meg, s ezt közvetlenül használja valamilyen probléma megoldására, akkor elmondható, hogy ez a cselekvő „emlékezik”. Megpróbáltam rámutatni arra, hogy a pusztá sorrendi megismétlés eltér a „sematikus” rekonstrukciótól, mivel az utóbbi megkívánja, hogy elemeket emeljünk ki a sémából, újrendezzük őket, és segítségül használjuk fel olyan feltételekhez való alkalmazkodásban, melyek korábban talán sosem álltak elő. A kiemelt elemek a távoli események; a közvetlen helyzet alakítja ki azt a problémát, melyek megoldásában ezeknek segíteniük kell.

Vajon található-e vitathatatlan bizonyíték az ilyen jellegű viselkedésre társas csoportok esetében? Ezt nem könnyű eldönteni, szerintem azonban nincs ilyen bizonyíték. Ha egy csoport hirtelen fennegető válsággal találja magát szemben, gyakran úgy tűnik, hogy olyan reagálási formát vesz fel, mely ellentétes a csoport közeli társas történetével, ugyanakkor szoros kapcsolatban van valamilyen távolabbi múlttal. Ez történik mai politikai csoportoknál, mikor például háborút kezdeményeznek, felforgatják pénzügyi politikájukat, vagy bármely más többé-kevésbé erőszakos fordulatot mennek át. A helyzet azonban egyáltalán nem világos, mivel ilyen esetekben mindig vannak olyan egyének, akik biztosítják a megfelelő precedenseket, és tanácsaikkal az ezen alapuló viselkedés felé orientálnak. A tiszta eset az lenne, ha olyan csoportot találnánk, mely egy időben távoli mintát követ legalábbis jelentős egyöntetűséggel, miközben ezt a precedenst a csoportnak egyetlen egyéni tagja sem fogalmazta meg és hozta nyilvánosságra a többiek számára.

Úgy tűnhet, hogy a társas visszacsúszás vagy szociális regresszió furcsa jelenségei kielégítik ezt a kívánalmat. Ezekre alapozva azon-

ban nehéz határozott felfogást kialakítani, részben azért, mert mindig megvan annak a lehetősége, hogy az elítelt szokásokat vagy nézeteket a csoport valamelyik kisebbsége meglehetősen folyamatosan gyakorolta és képviselte, másrészt azért, mert az anyagnak a funkcióhoz való „hozzaállése” elve szerint, ha bizonyos állandó emberi tendenciák előhívódnak, akkor a korabeli társas környezet bizonyos jellegzetességei feltétlenül hangsúlyt kapnak.

Első látásra úgy tűnik, hogy a W. H. R. Rivers által vizsgált furcsa csoportszuggesztíós eset lehetne a keresett bizonyíték. A szerző beszámol arról, hogy Polinézia és Melanézia egyes viszonylag kicsiny csoportjaiban gyakran hoznak és hajtának végre olyan döntéseket, melyeket soha nem fogalmazott meg senki. A bennszülött-tanács gyűlését hallgató fehér megfigyelő egy idő után észreveszi, hogy a vita tárgya megváltozott. Mikor „elkezdett kérdezősködni, hogy mikor döntenek abban a kérdésben, ami őt érdekelte, azt válaszolták neki, hogy ezt a kérdést már eldöntötték, s egy másik dologra tértek át. A döntést mindazon eljárások irányában hozták meg, melyeket a mi bizottságaink vagy tanácsaink alkalmaznak vitatott kérdések eldöntésére. A tanács tagjai egy bizonyos ponton észrevették, hogy egyetértének egymással, s nem volt szükség arra, hogy nyíltan kiemeljék ezt az egyetértést.”¹

Ez az eset, feltételezve, hogy tényleg így szokott történni, kétféle módon magyarázható. Feltételezhetjük, hogy a vita egy adott stádiumában közös konklúzió terjedt szét sebesen a csoportban; vagy pedig valahogyan maga a csoport – szó szerint mint egy egység – döntötte el a kérdést. Mivel a döntést gyakorlatilag mindig precedensek irányítják, a második magyarázat, ha alátámasztható, talán a csoportemlékezet valódi példája lehetne.

A valóságos tények azonban egyáltalán nem világosak. Rivers igen kevés részletet ad meg még az általa megfigyelt esetekről is, és más forrásra vagy szaktekintélyre nem hivatkozik. Jómagam nem tudtam világos bizonyítékokat találni erre a jelenségre sem a könyvekben, sem a terepmunka során. A megfogalmazás nélküli csoportdöntés biztos, hogy nem jelenik meg az afrikai bennszülöttek kicsiny csoportjaiban. Sem a megfigyelés, sem az igen gondos

¹ Instinct and the Unconscious. Cambridge, 1920. 95. o.

kikérdezés a basutó, zulu és szvázi bennszülöttek és telepések között egyetlen esetet sem hozott napvilágra. Az természetesen kétségtelen, hogy bizonyos társadalmi körülmények kedveznek a döntések szuggesztíó révén való gyors terjedésének. Saját megfigyeléseim szerint azonban, kivéve, amikor pusztá társas szokásról vagy divatról van szó, valakinek mindig meg kell fogalmaznia azokat a javaslatokat, melyeket aztán végre akarnak hajtani.

Valójában teljesen lehetetlen bárhol is vitathatatlan bizonyítékokat találni a csoportemlékezetre. A felidézés társas irányítása és ellenőrzése, a csoporton belüli emlékezet nyilvánvaló tény; a csoportnak a szó szoros értelmében vett emlékezete, legalábbis egyelőre, nem igazolható. Nem is vethető el azonban, így tehát nem lehet dogmatikusan tagadni a létét. A társas csoportosulások mind a viselkedésben, mind az élményben új jellegzetességeket alakítanak ki. Jelenlegi ismereteink szerint ezeket az új jellegzetességeket a csoport egyedi tagjainak magatartásában és életében találhatjuk meg. Elméletileg azonban nem kizárt, hogy az egység csoportba szerveződése a szó szoros értelmében olyan új, mentális egységet hoz létre, mely saját maga is érez, megismer és emlékezik. A legfőbb nehézség az, hogy minden magasabb mentális folyamatra nézve a legvitathatatlanabb bizonyítékot az adja, hogy az e folyamattal rendelkező nyelvi formában meg tudják fogalmazni folyamataikat. Ha egyedül a gesztusok nyelve áll a megfigyelő rendelkezésére, mindig nagymérvű kétértelműség áll fenn. Egyes esetekben – különösen, ha olyan, viszonylag elszigetelt egyénekkel van dolgunk, akik nagyjából azonos szinten vannak velünk – meglehetősen biztosan tudunk következtetni a mentális folyamatokra a gesztusokból. A társas csoport esete ebből a szempontból azonban reménytelenül bonyolult, a korbeltől és környezeti átfedéseknek, valamint annak köszönhetően, hogy mindegyik egyéni csoporttag bizonyos mértékig elsajátította a közvetlen nyelvi megfogalmazás képességét. Lehet, hogy a társas konvenciók, intézmények és hagyományok, melyeket az állandó csoporttendenciák alakítanak ki, „csoportsemákat” hoznak létre, ugyanúgy, ahogy az állandó személyi érdeklődések által kialakított egyedi képek, eszmék és gondolatáramlások „egyéni semákat” alakítanak ki. Ha ez lenne is a helyzet, ezek a „csoportsemák” még akkor is sajátos státusúak. Akár ismeri

XIX. fejezet

Összefoglalás és néhány konklúzió

1. Általános felfogásom újrafogalmazása

Most már bemutatam kutatásom mindkét fő részével kapcsolatban a részleteket és a következtetéseket is. Nemi önismétlést megkockáztatva számomra kívánatosnak tűnik a legfőbb eredmények együttes felvonalatása, mivel ezek sok problémát érintenek, ugyanakkor összefüggő képet adnak arról, hogy hogyan fejlődik az emberi reakálás a külső környezet kívánalmaira.

Olyan kép bontakozott ki előttrünk, ahol az emberi lények olyan világgal állnak szemben, melyben csak akkor képesek megélni, s melyet csak akkor képesek legyőzni, ha megtanulják, hogy hogyan állítsák szembe a világ végtelen változatosságával reakálásaik egyre növekvő finomságát, valamint, ha különböző megoldásokat fedeznek fel arra, hogy hogyan lehet elkerülni a közvetlen körülményeknek való teljes kiszolgáltatottságot. A felidézés folyamataival foglalkozó pszichológus ezzel a kérdéskörrel akkor találkozik csak, amikor e szükségszerű fejlődés óriási része már végbement. Már végső fejlettségi szintjét érte el az a hosszú harc, mely az érzékszervek specializációját eredményezte, a pszichológus által tanulmányozott szervezet már feltárta azt, hogy hogyan tudja felhasználni múltját olyan jelenségekben, mint a küszöbcsökkenés, a lánc- és a feltételes reflexek, a „sematikus” meghatározottság és a viszonylag rögzített szokássorozatok. Am ezek, a maguk módján egyaránt szükségyszerű eljárások még mindig gátolják és korlátozzák az ember tevékenységét. Ezekben ugyanis az egész múlt *tömegében* működik, s a sorozatnak nagyobb a súlya, mint elemeinek. Ezenfelül sok ilyen eljárásnál

őket a csoport, akár nem, annyi biztos, hogy a csoport tagjai közül legalább néhány ismeri őket. Ennek következtében, ha a csoport képes is lenne valahogyan „reflektálni saját sémáira” s közvetlenül felhasználni azokat, abban sosem lehetünk biztosak, hogy az eredmények nem pusztán annak a következményei-e, hogy a jelentős csoporttagok hasonlóan használják fel a szociális „sémákat”. A nehézséget valószínűleg csak egyetlen módon lehetne feloldani, mégpedig úgy, hogy egy olyan csoportnyelvet alakítsunk ki, mely hozzáférhető a csoporttagok számára. Vannak, akik úgy vélik, hogy a meg lehetőségek kódösen csoportatmoszférának vagy csoportszellemnek nevezett dolog tulajdonképpen ez az igényelt nyelv. Világos azonban, hogy nem ez a helyzet. Ez ugyanis lehet egyszerűen az egyéni élményeknek a társas csoportosulás eredményeképpen érzelmi módosulásának következménye, s így a csoportnak mint pszichológiai egységnek a terméke, de nem a csoportnak mint pszichikus egységnek a tulajdona. Ha valóban vannak pszichikus egységként értelmezhető csoportok, akkor nagyon valószínű, hogy ezekről a kérdésekről csak egy másik csoport szerezhethet biztos ismeretet, mellyel valamilyen csoportnyelv segítségével közvetlenül tudna kommunikálni. Vagyis pusztán érdekes, de bizonytalan spekuláció marad az a kérdés, hogy vannak-e a szó szoros értelmében csoportképek, -képzetek, csoportemlékek és csoportgondolatok. Ezek létét nem tudjuk határozottan állítani, de tagadni sem. A rájuk vonatkozó álláspontunkat, mint ahogy az ténylegesen mindig is így történt ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban, az egyén és a csoport viszonylagos értékére vonatkozó hiedelmeink fogják diktálni.

Mindezek a megfontolások azonban nem érintik annak bizonyosságát, hogy a csoport pszichológiai egység. Számítalan olyan magartartási és gondolkodási mód van, melyek a társas szerveződés közvetlen következményei. A csoport hozza őket létre, s ezért nem is lehet megmagyarázni őket, ha eltekintünk a csoporttól. Az viszont, hogy van-e a társas csoportnak az egyéni tagjain túllépő mentális élete, a spekuláció és a hiedelmek területére tartozik. A bizonyosság és a tények világába tartozik azonban az, hogy a szervezett csoport egyedi s egységes módon funkcionál egyéni tagjai lelki életének meghatározásában és irányításában.

EDWARD T. HALL

REJTETT DIMENZIÓK

HÁTTÉR KIADÓ
Budapest

jaihoz, illetve a város többi lakójához, a hitvesekhez és/vagy a honfitársakhoz. Aki nem sorolható e kategóriák egyikébe sem, az idegen, márpedig az arab gondolatvilágban idegen és ellenség között nincsen sok különbség; az is lehet, hogy szinonim fogalmak. A magánterület-sértés ebben az összefüggésben mármost csakis az elkövető személyének a függvénye, és nem egy darab körülhatárolt föld kérdése, amelyet – a mi fogalmaink szerint – mindenki, jó baráti és ellenség elől egyaránt el kell zárni.

Összefoglalásként: a proxemikai sémák eltérőek. Vizsgáljukkal rejtett kulturális keretekre bukkanhatunk, amelyek meghatározzák az adott nép érzéki világának strukturáját. A világ eltérő érzékelése viszont különböző zsúfoltság-definíciókra, különböző személyes kapcsolatokra, és más-más helyi, illetve nemzetközi politikai nézetekre vezet. Ráadásul a különböző kultúrákban erősen eltérő mértékben hatnak egymásra az emberek, és ez annyit jelent, hogy a várostervezőknek különböző városok létesítésére kell gondolniuk, olyanokra, amelyek megfelelnek majd lakóik eltérő proxemikai igényeinek. Könyvem hátralévő fejezeteit ezért a nagyvárosi élet elemzésének kívánom szentelni.

XIII. VÁROS ÉS KULTÚRA

Földünk lakossága napjainkban a városokba özönlik, amelyek zsúfoltsága lassanként a hidrogénbombánál is veszélyesebb, hiszen a mindent elpusztító „kiborulás” („szink”) tüneteit fogja kiváltani. Az ember az ezek során kibontakozó láncreakciókról gyakorlatilag alig tud valamit, nem ismeri ezek kulturális atomjainak a szerkezetét. Tudjuk, mi történnik, ha egy adott állatközösség túlnépesedik, illetve idegen biotópba kényszerül; ha az állatokon megfigyelt jelenség az emberre is érvényes, iszonyú következményekkel fog járni a városainkban máris észlelhető „szink”. Az etológiai és összehasonlító proxemikai tanulmányokból kiolvashatjuk a figyelemztetést: a vidéki lakosság városba való özönlése veszélyes helyzetet teremt. Ezekről az emberekről nemcsak gazdasági vonatkozásban kell gondoskodni, hanem *egész életmódjukat* újjá kell szervezni. További bonyodalmakat okoznak a szokatlan kommunikációs rendszerek, a nem megfelelő terek, valamint az aktív, egyre fokozódó „kiborulás” patológiás tünetei.

Az alsó osztálybeli amerikai négek rendkívül nehezen alkalmazkodnak a városi életmódhoz: ha megoldatlanul hagyjuk problémáikat, városaink előbb-utóbb lakhatatlanok lesznek, és ez mindnyájunk életét feldúlja. Többnyire nem veszik számításba, hogy fontos kulturális különbségek vannak az alsó osztályhoz tartozó négek és a középosztálybeli fehérek között. Az amerikai négek helyzete több szempontból is az indiánokéra emlékeztet. Alapvető különbség van e

két kisebbségi csoport és az országban általánosan elterjedt kultúra között; a különbség a tér-, idő- és anyagszemlélet és ezek használatában egyaránt jelentős. A négernek nem egy vezetője még azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy nem érthetjük meg igazán őket. És igazuk is van, ha csak az alsó osztályba tartozó néger kultúrájára gondolnak. De azt csak kevesen értik meg, hogy azok a kulturális különbségek, amelyek a négereket elszigetelik tőlünk, valójában nem csupán előítéletek, bár a rájuk aggatott előítéletek súlyosbítják őket, holott nem szükségképpen társulnak hozzájuk. A különbség magvát az emberi körülményekben kell keresnünk; és ezek egyidősek az emberiséggel.

Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni: az Egyesült Államok nagyvárosaiban veszedelmesen koncentrálódik a népeség, és merőben eltérő kultúrájú emberek kerülnek szoros kapcsolatba egymással. Városaink helyzete Charles Southwick egy tanulmányát juttatja eszembe. Southwick felfedezte, hogy a fehérlábú pockok igen jól tűrik ketrecükben a zsúfoltságot, amíg idegen egyedeket nem eresztenek közéjük. Idegen fehérlábú pockok jelenléte viszont felfokozta a harci tevékenységet, növekedett az állatok mellékvesesúlya és a véreozinofil sejteinek száma, és e jelenségek mind fokozott sztrepszhatásra utalnak. Tegyük fel, hogy véget vetünk mindennek a dicstelen múltra: városainkban az alsó néposztályhoz tartozó néger lakoságnak akkor is rendkívüli nehézségekkel kellene küszködnie: a nagyvárosi „dzsungallal”, a domináns fehér középosztály merőben eltérő kultúrájával és a teljesen idegen biotóppal.

Glazer és Moynihan szociológusok a *Beyond the Melting Pot* című érdekesítő könyvükben kimutatják, hogy az amerikai városok nem képesek egységes néppé ötvözni eltérő kultúrájú lakóikat. Tanulmányuk a New York-i helyzetet elemzi, de következtetéseik sok más városra is helytállóak. Az ameri-

kai városok nagyobb etnikai csoportjai nemzedékek óta eltérő életmódot folytatnak. Lakás- és várostervező programjaink ennek ellenére csak igen ritkán számolnak ezekkel az etnikai eltérésekkel. Éppen ezt a fejezetet írtam, amikor egy várostervező ügynökség kérte a véleményemet, milyen problémákkal kell majd számolnia az 1980-as nagyváros tervezőjének. Nos, a megvitatásra adott terv minden etnikai és osztálykülönbséget szándékosan figyelmen kívül hagyott azáltal, hogy 1980-ra minden ellentét el fog simulni. Szerintem az ember múltjában nincsen egy olyan mozzanat sem, amelyből a különbségek felszámolására következtethetnénk egyetlen generáció alatt!

SZÜKSÉG VAN IRÁNYÍTÁSRA

Lewis Mumford szerint Hammurabi elsősorban azért alkotott meg törvénykönyvét, hogy gátat vessen az ókori Mezopotámia városaiba özönlő, törvényt nem ismerő tömeg kártevésének. Azóta is az jellemzi az ember és a város viszonyát, hogy a törzsi szokásokat a törvény kényszerével kell helyettesíteni. Ma is törvények és a törvény betartását biztosító erőszakszervek uralkodnak a világ minden városában, ám időnként nem tudnak megbirkózni feladataikkal, és segítségre szorulnak. Van egy forrás, amelyik hathatósan támogatná a törvényes rendet, ha valóban kihasználnánk a benne rejlő lehetőségeket: az etnikai szigetek szokásainak és közvéleményének ereje. Több hasznos funkciót végeznek ezek a szigetek: az egyik legfontosabb, hogy a második generáció, ha kell, élethosszig tartó menedéket talál bennük, ahol nyugodtabban próbálkozhat a nagyvárosi életmódra való átállással. A városainkba ékelődött etnikai szigetek leg súlyosabb gondja, hogy területük korlátozott. Ha lakóik száma gyorsabban nő, mint a vidéki embert városalakóvá formáló kapacitás (azaz,

ha többben költöznek be, mint ahányan ki, a szigeten kívüli városba), akkor két választás marad: a terület növelése vagy a túlnépesedés.

Ha az etnikai sziget nem tud terjeszkedni, és ha nem tud egészséges népességszintet tartani (ami etnikai csoportonként változik), akkor óhatatlanul jelentkezik a „gettó”. A törvényerőszakszerveinek normális kapacitása pedig nem képes megbirkózni a „gettóval”. Jól illusztrálják ezt a tényt a New York City Puerto Ricó-i és néger lakta negyedeiben történt események. A *Time* nemrég közölt egy riportot, amely szerint Harlemben 232 ezer ember él 3,5 négyzetmérföldön. Ha meg akarjuk akadályozni, hogy ez a „gettó” egyre tovább nőjön és végül is elpusztítsa a várost, csak egyetlen megoldás kínálkozik: *Olyan építészeti megoldásokat kell találni, amelyek csillapítják a „gettó” negatív jelenségeit, de az etnikai szigeteket létét sem fenyegetik.* Állatállományok esetében a megoldás kézenfekvő, és jjesztően hasonlít a mi városvezetési programjainkhoz, meg ahhoz, ahogyan külvárosaink terjeszkednek. Ha egy patkánynépesség egyedfűrsűségét emelni akarjuk az egyedek egészségének veszélyeztetése nélkül, külön-külön dobozákba kell raknunk őket, hogy ne láthassák egymást, odúikat tisztogatni kell, és elegendő ételmet kell kapniuk. A dobozokból azután tetszés szerinti magasságú tornyokat emelhetünk. Csak az a bökkenő, hogy a kettegben tartott állatok elbutulnak, és ez bizony súlyos ár a szuper népsűrűségért! Fel kell tennünk a következő kérdést magunknak: meddig szabad elmenni az emberek érzékelési funkcióinak sivárrá tételében csak azért, hogy minél jobb hatásfokkal „raktározhasunk el” őket? Az ember egyik legszorongatóbb szüksége tehát: olyan térszervezési elvek kialakítása, amelyek révén egészséges sűrűség, egészséges egymásra hatás, megfelelő mértékű egymásra utaltság és folyamatos nemzetiségi öntudat jöhet létre. Ilyen elvek keresése igen sokféle speciaalista közös erőfeszítését igényli; e szakembereknek hosszabb

távon és igen szoros kapcsolatban kellene együttműködniük.

1964-ben, a második, Délosz-szigetén tartott konferencián is hangot adtak ennek a nézetnek. A déloszi konferenciát C. A. Doxiádisz görög építész, várostervező és -építő hívta életre; az évenként összeülő testület illusztris szakembereket sorol tagjai közé a világ minden részéből; tudásuk, tehetségük talán megoldhatja a Doxiádisz által ekisztiának* (településtudomány) nevezett tudomány vitás kérdéseit. A konferencia a következő megállapításokat tette: 1. Nem kielégítő sem az angliai, sem az izraeli, „Új város” program, mindkettő évszázados adatok figyelembevételével készült. Városaik túl kis alapterületűek, még az angol tervezők által most javasolt nagyobb méretek is csak szűk körű kutatásból nyert adatokra támaszkodnak. 2. A közvélemény tisztában van az egyre növekvő megalopolis kétségbeejtő problémáival, mégsem tesz semmit. 3. A lakosság rohamos növekedéséhez a gépkocsik ugyancsak katasztrofális szaporodása járul, és ezzel olyan kaotikus helyzet teremődik, amely – nem lévén elég gyors visszacsatolása – szükségképpen egyre tovább romlik. Ha a gépkocsikat gyorsforgalmi utakkal tessék eljuttatni a belvárosba, azok, mint Londonban és New York Cityben, hamarosan teljesen eldugaszolják a közlekedést; ha a város enged a gépkocsinak – lásd Los Angeles –, egyszerűen eltűnik az autók utak szővedékében. 4. Gazdasági életünk további fejlesztéséhez keresve sem találhatnánk szélesebb körű ipari, szolgáltató szaktevékenységet igénylő feladatot, mint a világ

* Az ekisztiaka az emberközpontú és társadalómközpontú településtervezés tudományos irányzata, mely a településtudomány és a települészociológia eredményeit mérlegeli és használja fel. Az irányzat megalapítója Doxiádisz. Az ekisztiaka tehát vizsgálja az egészségesebb emberi települések lehetőségét, a társadalom fejlődésének alakulását – többek között a természetvédelem problémáit is szem előtt tartva. Az azonos című folyóirat főszerkesztője Doxiádisz.

városainak újraépítését. 5. Az ekisztikai tervezést, oktatást és kutatást a kormányoknak kell koordinálniuk, és elsősorban fontos kérdésként kell kezelniük.

LÉLEKTAN ÉS ÉPÍTÉSZET

A városok óriási problémáinak megoldásához nemcsak a szokásos szakemberekre – várostervezőkre, építészekre, mérnökökre, közgazdákra, közlekedési és szállítási szakemberekre, a törvényességet biztosító szakértőkre, nevelőkre, jogászokra, egészségügyi dolgozókra és az államtudomány szakembereire – van szükség, hanem egy sereg egyéb terület szakértőire is. A pszichológusokról, antropológusokról és etológusokról például nemigen mondhatjuk el, hogy általában képviselve lennének a várostervező bizottságokban, pedig ez lenne a helyes. A kutatási költségvetés összegét nem volna szabad – a múltéhoz hasonlóan – olyan szeszélyesen változtatgatni. Megengedhetetlen, hogy annyi kiváló, életképes terv valljon csődöt a kivitelezés során, és az illetékes politikai vagy gyakorlati nehézségekre való hivatkozással mentsek magukat. Ugyancsak fontos, hogy ne válasszák el egymástól a tervezést és a városi élet megújítását. Ez utóbbi legyen szerves része a tervezőmunkának.

Itt volnának például az alacsony jövedelműek számára tervezett chicagói lakótelepek: nem vitás, fedelelet adnak, elrejtik az embert, de az alproblémát nem képesek orvosolni. Ne feledjük, hogy a Chicagóba özönlő alacsony jövedelmű tömegek java része a déli államok falusi-kisvárosi környezetben nevelkedett néger. Legtöbbjüknek nincsenek a városi életmóddal kapcsolatos tapasztalataik, hagyományaik. A négerek többsége – a Puerto Ricó-iakhoz és az Appalache-i fehérekhez hasonlóan – igen kevésbé iskolázott. A toronylakóházak sorai talán kellemesebb látványt nyújtanak,

mint a régi nyomornegyedek, de élni bennük nyomasztóbb, mint földszintes elődeikben. A négerek különösképpen ószintén nyilvánítják ki a toronyházak iránt érzett ellenszenvüket. A fehér uralom jelképét, az etnikai viszonyok csődjét látják bennük. Keserű tréfákat gyártanak róla, hogyan állítja a négereket egymás fejére a fehér ember, hogy magas tornyokat építsen belőlük. És a torony nem oldja meg a legtöbb emberi problémát. Egy toronyház lakója így nyilatkozott: „Nem lehet itt gyereket nevelni. Hogyan vigyázzon az anyatezénöt emelet magasságból a játszótéren hancúrozó csemetéire? A durvább srácok kedvükre megverhetik őket, a felvonók nem biztosak és tele vannak kosszal (merthogy az emberek WC gyanánt használják őket, így akarván dacolni az elleneszenes épülettel); lassúak és folyton bedöglenek. Kétszer is meggondolom, amikor haza akarok menni, mert van úgy, hogy fél órát is várni kell a liftre. Megegett-e már magával, hogy tizenöt emeletet kellett megmászni, mert rossz volt a lift? *Túl gyakran* egészen biztos, hogy nem...”

Szerencsére ma már vannak tervezők, akik két-három-négy emeletes megoldásokat keresnek. és nem tévesztik szem elől az emberi biztonságot sem. Arról viszont továbbra is nagyon kevés adatunk van, milyen térszerkezet illenék legjobban a négereknek? A magam személyes tapasztalatai még a II. világháborúból származnak, amikor egy néger műszaki ezredben szolgáltam. Texasból indult az ezred, és ott volt mind az öt európai és más fronton. Amíg el nem értük a Fülöp-szigeteket, embereink nem találtak olyan környezetet, amelyik *méretében* megfelelt volna nekik. A Fülöp-szigeti társadalomhoz és gazdasághoz viszont annál könnyebben alkalmazkodtak: nyugodtan lehetett üzleti ügyeiket lebonyolítani a két telefonfülkénél nem nagyobb bambuszkunyhókban is. Úgy tetszik, a négerek proxemikai szükségleteit jobban kielégíti a nyílt piacter meg a vele kapcsolatos aktivitás, mint a falak közé szorított, zsúfolt amerikai áruház.

Más szóval tehát: úgy vélem, a *méretek* kérdése döntő fontosságú a város-, környezet- és lakónegyed-tervezésben. Ami pedig még fontosabb: az urbánus méretnek összhangban kell lennie az etnikai léptékkel, és ez azért nehéz, mert minden etnikai csoport más-más léptéket alakított ki magának.

Az osztálykülönbségekről sem szabad megfeledkeznünk; ezeket taglalják Marc Fried pszichológus, valamint Herbert Gans, Peggy Gleicher és Chester Hartman szociológusok érdekesítő tanulmányai, amelyek a bostoni West End helyzetét elemzik.

A bostoni nyomornegyedek felszámolására és a városi élet megújításának kivitelezésére készített tervek nem számoltak azzal a ténnyel, hogy a munkásság megszokott környezete sokban különbözik a középosztályétól. A West End munkássalakióik élénk kapcsolatban voltak egymással: a „gang”, a bolt, a templom, de még az utca is lényeges színtere volt közösségi életüknek, itt zajlott a társas érintkezés. Hartman szerint a régi West End tényleges lakóterülete sokszorosan nagyobb volt, mint – középosztálybeli normák szerint mérve – a lakások alapterülete. A „városi faluról” (Gans kifejezése) is érdekes megállapítást tettek. A bostoni West End arra szolgált, hogy a falusiakból városi embert faragjon, ami körülbelül három nemzedéken belül szokott végbemenni. Ha már mindenképpen „meg kellett újítani” a környéket, jobb megoldás lett volna egy nagyarányú renoválás, mint a teljes negyed lerombolása, hiszen nemcsak a régi épületeket pusztították el, hanem jól bevált társadalmi szisztémákat is. Amikor a városi megújítás jelszavával modernebb, de kevésbé integrált tereket alakítottak ki, az új negyed rengeteg olasz lakója szemlátomást elveszítette életkedve nagy részét. Szétrombolták világukat; persze nem szándékos rosszindulattal, hanem a legjobb szándékkal. Fried szerint: „... az otthon» több, mint a lakás vagy a ház: szerves része a környezet is, amelyben életünk nem egy fontos mozzanatát éljük át.”

A West End-beliek és városi falujuk viszonya nyilvánvalóan szintén lépték kérdése volt. Az „utca” például ismerős, meghatott terület volt.

Egyelőre nagyon keveset tudunk a mérték erősen elvont fogalmáról, de meggyőződésem, hogy olyan emberi igényt takar a fogalom, amelyet minél előbb ki kell ismernünk, mert közvetlenül befolyásolja a megfelelő népsűrűségről alkotott véleményünket. Kétszeresen nehéz az egészséges városi népsűrűség normáit megszabni, hiszen a családi lakás helyes méreteinek felbecsülésére nincsenek még szabályaink. A legtöbbnél néhány év alatt a lakások alapterülete az éppen csak hogy megfelelőről észrevételünül a végképpen nem kielégítő méretre csökkent a gazdasági és mindenféle egyéb nyomás fokozódásával. Ma már nemcsak a szegények, hanem a tehetősek is a toronyházépítő spekulánsok hálójába kerülnek, akik itt húsz centit, amott fél métert csípnék le, csak hogy csökkentsék a költségeket, vagyis hogy a hasznukat növeljék. Az egyes lakásokat sem ítéltetjük meg környezetüktől függetlenül. Vegyünk egy éppen hogy kielégítő lakást: sokak számára teljességgel lakhatatlanná válik, mielőtt egy frissen épült újabb ház elveszi a kilátást.

PATOLÓGIA ÉS TÚLNÉPESEDÉS

Mint a dohányzás és a rák összefüggését, a zsúfoltság kumulatív hatását is csak akkor szokták felismerni, amikor már megesett a kár. Ez ideig a városok emberi vonatkozásaiból leginkább csak a bűnözés, törvénytörés, iskolázatlanság és betegség kopár tényeit ismerjük, legelsősorban széles körű, eredményes kutatásra volna szükségünk. Vannak ugyan jó tanulmányok a városi életéről, amelyek hasznosak lesznek, ha majd általánosan elismerik a városi szink és az emberi patológia összefüggését, de én csak egy olyat ismerlek, amelyik

közvetlenül a szűk teret említi elsődleges okozó gyanánt. Ezt a kutatást a francia Chombart de Lauwe házaspár végezte; kétszemélyes teamjük a szociológia és a lélektan módszereit egyesítette. A városi lakónegyedek zsúfoltságának következményeit ők vizsgálták talán először statisztikailag. A Chombart de Lauwe házaspár – jellegzetes francia alapossgal – a francia munkás életének minden mérhető aspektusáról gyűjtött adatokat. A zsúfoltság mértékét először lakó/lakás egységben számították. Ez az index azonban édeskeveset mondott, ezért új indexet vezettek be a zsúfoltság mérésére: *négyzetméter/személy/lakás*. Ezzel az indexszel már meghökkentő eredményeket kaptak. Bebizonyosodott, hogy ahol személyenként 8–10 m²-nél kevesebb hely volt, ott mind a szociológiai, mind a testi, fizikai kóros beteges tünetek megduplázódtak! A betegség, a bűnözés és a zsúfoltság tehát igenis közvetlenül összefügg! Ahol a személyenkénti lakótér 14 m² felett volt, megint csak növekedett mind a kétféle patológikus tünetek száma, de már nem annyira határozottan. Chombart de Lauwe-ék nem tudták az utóbbi jelenséget megmagyarázni, bár megfigyelték, hogy az e kategóriába tartozó emberek általában törtetőek voltak, és több figyelmet szenteltek előmenetelüknek, mint a gyermekeiknek. Ezen a ponton azonban óvatosnak kell lennünk. Nyilván nincsen semmi varázslatos a 10–13 m² nagyságú terekben. Az is világos, hogy a francia társadalomnak csak egy elenyészően csekély rétege él pontosan ilyen térszorongók között egy adott időben. Ha különböző etnikai csoportok számára még elviselhető zsúfoltságot akarjuk kiszámítani, vissza kell idéznünk az érzékeléssel foglalkozó korábbi fejezeteket.

Az emberek más-más mértékben vannak érzéki kapcsolatban egymással, az idővel is eltérő módon gazdálkodnak, és mindez nemcsak eltérő mértékű zsúfoltságérzetükben jelentkezik, hanem abban is, hogy hogyan tudják enyhíteni zsúfoltságérzetüket. A Puerto Ricó-iak és a négerék például sok-

kal intenzívebb hatással vannak egymásra, mint a New England-iek, vagy a német, skandináv eredetű amerikaiak. Ezek az intenzívebben egymásra ható emberek nyilván nagyobb népsűrűséget igényelnek, és ugyanakkor hatásosabb védelemre, rejtőzési lehetőségre van szükségük a külvilággal szemben. Múlthatatlanul szükséges, hogy megtanuljuk, hogyan lehet kiszámítani a városainkban élő sokféle kulturális csoport maximális, minimális és optimális sűrűségényét.

MONOKRONIKUS ÉS POLIKRONIKUS IDŐ

A tér megszervezésével szorosan összefügg, hogy ki milyen módon gazdálkodik az idővel. A *The Silent Language*-ben két ellentétes időszemléletről írtam, az egyiket monokronikusnak, a másikat polikronikusnak neveztem. A monokronikus időszemlélet az egymásra nem nagy hatással levő emberek jellemzője; azoké, akik felparcellázzák az időt: egy adott időre egy feladat elvégzését tűzik ki, és kijönnek a sorukból, ha több dologgal kell foglalkozniuk egyidőben. A polikronikus emberek viszont – valószínűleg azért, mert erősen hatnak egymásra – hajlamosak rá, hogy sok tevékenységet végezzenek egyidőben, mint a zsonglőrök. Mindebből az következik, hogy a monokronikus személy jobban szereti térben is elszigetelni egyes tevékenységeit, míg a polikronikus személy összegyűjti tevékenységeit. Ha e két különböző alkat kölcsönhatásba lép, nehézségeik legnagyobbbrészt leküzdhetők a megfelelően szerkesztett tér révén. A monokronikus észak-európaiak például kétségbeejtőnek érzik a polikronikus dél-európai ember folytonos félbeszakításait: úgy érzik, soha semminek nem fognak a végére járni. A dél-európai ember *nem érzi fontosnak* a rendet, így aztán délen a legtolakodóbb bevőt szolgálják ki leghamarabb, akkor is, ha netán utolsó-

A polikronikus hatás csökkentéséhez először is az egymásra hatást kell csökkenteni, azaz el kell szigetelni az egyes cselekvéseket, annyi válaszfallal, amennyi szükséges. Az érem másik oldala: a polikronikus embereket kiszolgáló monokronikus eladónak gondoskodnia kell róla, hogy lehetőleg minden árucikkre látható legyen, mert vevői csak így tudnak kontaktust teremteni, ami gyakran fizikai kontaktust jelent. A Latin-Amerikában dolgozó kereskedő tudja, mennyivel kelendőbb a lóca, mint a kanapé. Ez a példa talán jobban megmagyarázza, mire gondolok. Városi tereink tervezésénél még ezeket az egyszerű elveket sem szoktuk alkalmazni. A társaival szoros kölcsönhatásban élő polikronikus nápolyi embernek leginkább a Galeria Umberto felel meg, mert ebben az épületben mindenki együtt lehet. A spanyol plaza és az olasz piazza szintén az emberek egymásra való hatását, meg a polikronikus funkciókat szolgálja, míg az Egyesült Államokra olyannyira jellemző egyenes Fő utca nemcsak időstruktúránkra, hanem egymással való kapcsolatunk lazaságára is jellemző. Ha igaz, hogy nagyvárosainkban mindkét típus szép számmal képviselteti magát, akkor a közöttük fennálló jelenlegi viszonyt gyökeresen megváltoztathatná, ha mind a két típusnak a neki megfelelő tér állna rendelkezésére.

A városstervezők azonban ennél is többet tehetnének olyan megfelelő terek kialakításával, amelyek tovább erősíthetnék a kulturális szigetek helyzetét. Kettős célt szolgálhatnak ezzel: egyrészt, mind a városnak, mind az etnikai szigetnek segítségére lenne a vidékieket városalakóvá formáló, generációnként ismétlődő folyamatban; másodsor, erősítené a törvénysértők ellen küzdő társadalmi erőket. Ma éppen ellentétes a helyzet: az etnikai szigeteket hagyjuk „gettó”-állapotba süllyedni, és ezzel mintegy tenyészítjük bennük a törvénysértést. Barbara Ward szavaival, meg kell találnunk a módját, hogy a „gettók” megbecsülést élvezzenek. Ez nemcsak annyit jelent, hogy közbiztonságot kell teremteni bennük,

hanem azt is, hogy lakói továbbköltözzenek belőlük, ha ez a negyed a jellegéből adódó funkcióit betöltötte az ő életükben.

Új városaink tervezése, illetve a régiak modernizálása során fokozottan tekintettel kell lennünk arra az emberi igényre, hogy szükségét érezzük egy társadalmi csoporthoz való tartozásnak; valahogyan a régi városi szokásokhoz hasonlóan kell egy kör, amelyben ismerik az embert, amelyben megvan a helye, amelyben az emberek felelősséget éreznek egymás iránt. Az etnikai szigeteket kivéve, az amerikai városok teljesen szociofugálisak; elválasztják az embereket, akik elidegenednek egymástól. Hogy milyen messzire jutottunk az elidegenedési folyamatban, arra az újabb tapasztalható féltelmetes események mutatnak rá: egyre gyakrabban esik meg, hogy embereket megvernek, sőt meg is ölik őket, míg úgynevezett „szomszédaik” tanúi a látványnak, de még a telefonkagylót sem hajlandók fölemelni.

A GÉPKOCSI-SZINDRÓMA

Hogyan is juthattunk idáig? Persze, az ember tudja, van egy sereg magyarázat az épületek és terek tervezési hibáin kívül is. Létezik még egy olyan ipari produktum, amelyik beleépült kultúránkba, és teljesen megváltoztatta életvitelünket, s ma már csakis vele elégíthetjük ki egy sereg szükségletünket, következőképp nehezen hihető, hogy valaha is le tudnánk szokni róla. A gépkocsiról van szó, természetesen. Az ember soha semmit nem teremtett még, ami ekkora étvágygal fogyasztaná közös és magánjellegű tereinket. Mint Barbara Ward kimutatta, Los Angelesben, a *par excellence* autóvárosban a terület 60–70%-át a gépkocsinak áldozták fel (utcák, autópályák, parkolók). A gépkocsi megeszi a területeket, ahol az emberek találkozhatnak. Parkot, járdát, mindent felémész az autó.

E szindrómának további figyelmet érdemlő következményei is vannak. Nemcsak arról van szó, hogy az emberek általában nem akarnak már gyalogni, hanem arról, hogy aki mégis akar, egyszerűen nem talál rá *helyet*. Ezért aztán egyrészt elpuhulnak az emberek, másrészt elszigetelődnek egymástól. A sétáló ember, ha másképpen nem is, legalább látásból ismerősöket szerez magának. A gépkocsi mindezt a viszájára fordítja. A piszok, a zaj, a kipufogógáz, a parkoló kocsik meg a szmog elviselhetlenné tették a városi szabad levegőt. Ráadásul, a szakemberek többsége szerint, az ernyeid izmok és a testmozgás hiányából eredő keringési zavarok hajlamossá teszik az embert különféle szívbetegségekre.

Mindezek ellenére sincsen azonban kibékíthetetlen ellentét a városi ember és a gépkocsi között. Minden csak a helyes tervezésen, illetve a megfelelő elemek helyes alkalmazásán múlik: arról van szó, hogy a gépkocsit hathatósan el kell választani az emberektől, mint azt Victor Gruen építész is hangsúlyozta *The Heart of Our Cities* című munkájában. Máris számos példa bizonyítja, hogy ötletes tervezéssel megoldható a kérdés.

Köztudomású, hogy Párizs utcái nem veszítették el varázslatukat; nemcsak lehetséges, de kimondottan üdítő Párizsban sétálni, a levegőt kóstolgatni, „befogadni” az embereket és a várost. A Champs-Élysées-t szegélyező járdák csodálatos feltekerődésű sávja választja el az úttest forgalmától. Az is megjegyzésre méltó, hogy azok a kis utcák és fasorok, amelyek túlságosan keskenyek a legtöbb gépjármű számára, nemcsak üde változatosságot biztosítanak, de ismételtén arra emlékeztetnek, hogy Párizst az *emberek kedvéért* építették. Percig sem vitás, hogy Velence a világ egyik legkellemebb, egyetemes vonzású városa. Legrokonoszenvesebb vonásai: a gépjárműforgalom hiánya, tereinek változatossága és csodálatos üzeletei. El sem tudjuk képzelni, milyen gyászos lát-

ványt nyújtana a Szent Márk tér, ha gépkocsik parkolnának rajta!

Firenze, bár más jellegű, mint Párizs vagy Velence, szintén nagy élmény a gyalogosnak. A belvárosban olyan keskenyek a járdák, hogy az ember – a Ponte Vecchiótól a Piazza della Signoria felé sétálva – szemtől szembe kerül az ellentétes irányban haladókkal, és félre kell állnia vagy meg kell kerülnie őket. A gépkocsi végképpen nem vág össze Firenzével; az illetékesek jól tennék, ha a belvárosban megtiltanák a gépjárműforgalmat: csodálatos átalakulásnak lennének tanúi.

A gépkocsi fémből-üvegből készült börtönbe zárja utasait, és nemcsak a külvilágtól szigeteli el őket, hanem még a térben való mozgás élményét is erősen tompítja. A mozgásérzékelés mérsékelődése egyrészt az ütfelülettel és a motorzajtól való elszigeteltségből, másrészt egy bizonyos vizuális elszigetelődésből ered. A gépkocsivezető az autópályán kénytelen-kelletlen együtt halad a *forgalomáradattal*, és a nagy sebesség miatt elmosódnak a közeli vizuális részletek.

Az ember egész szervezete arra teremtett, hogy óránként semmi esetre sem több mint hat kilométeres sebességgel haladjon át környezetén. Vajon hányan tudják közülünk, mit jelent egy héti, két héti, egy hónapig járni a vidéket, és közben mindent élesen, gondosan szemügyre venni? Az átlagos gyalogló sebességével haladva még a rövidlátók is jól láthatják a fákat, bokrokat, leveleket, füveket, a kövek és sziklák felszínét, a homokszemcséket és a hangyákat, bogarakat és hernyókat, még talán a szunyogokat is, meg a legyeket, a moszkítókat, hogy a madarakat és a többi élőlényt már ne is említsük. A sebesen haladó gépkocsi nemcsak e finom részleteket mossa el, hanem a vidékhez való viszonyunk is gyökerestül megváltozik. Akkor döbbentem rá erre, amikor a New Mexicó-i Santa Féből lóháton utaztam Észak-Arizonába, egy indián rezervátumba. Utam a Taylor-hegységtől északra vezetett, ismerős volt számomra, mert déli oldalán legalább

ötvenszer végigautóztam az Albuquerque-ből Gallupba vezető úton. Gépkocsibeszéssel haladva nyugat felé az ember a hegyek folytonosan változó sziluettjét láthatja, és egy-két óra alatt a teljes panorámával végez, s máris ott vannak a Gallup határában álló vörös Navajo homokkőszirtok. Gyalogló tempóban (ha hosszú útra indulunk, lóval sem mehetünk gyorsabban) a hegység nem látszik mozogni-forogni. A térnek, a távolságnak, sőt a teljes tájnak valahogy megnő a jelentősége. A sebesség növelésével rohamosan csökken az érzéki élmény intenzitása, míg egyszer csak valódi érzéki el-sivárosodást élünk át. Ráadásul a modern amerikai autókban utazók kinesztetikai térérzékelése egyszerűen kiiktatódik. A kinesztétikus tér és a vizuális tér elválik, nem erősítik többé egymás élményét. A lány rugózás, a lágy ülések, a puha abroncsok, a szervókormány meg a sima útburkolat monotoníja teljesen valótlan talajélményt keltenek. Az egyik autógyár odáig merészkedett, hogy gépkocsireklámján a gyár terméke – persze boldog emberekkel tele – egy kis *felhőn siklik az úttest fölött!*

A gépkocsi nemcsak a környezettől szigeteli el az embert, hanem az emberi kapcsolatoktól is. Csak a legkorlátozottabb kapcsolatok létesítésére alkalmas; rendszerint ezek is versengő, agresszív, destruktív tünetekkel járnak együtt. Ha újból össze akarjuk hozni az embereket, ha lehetőséget kívánunk teremteni, hogy megismerhessék egymást és a természetben is örömmel leljék, igen-igen radikális megoldást kell találni a gépkocsi fölvetette problémákra.

AZ INTEGRÁLT KÖZÖSSÉGEK SZÁMÁRA ÉPÍTETT HÁZAK

A gépkocsi mellett sok egyéb tényező is közrejátszik város-központjaink fokozatos elidegenedésében. Jelen pillanatban senki sem tudná megmondani, vajon visszajára fordítható-e a közeposztálynak a városokból való menekülése, illetve, hogy hová fog vezetnie ez a tendencia, ha képtelenség lesz megállítani. Van azonban néhány reményt keltő mozzanat is körülöttünk, érdemes felfigyelni rájuk. Itt van például Marina City, a Bertrand Goldberg körkörös lakóháztornyaiból épült új negyed Chicago belvárosában, a Chicago River partján. Az alsó emeletek spirálisan emelkednek, és így szabadtéri, forgalomtól mentes parkolást biztosítanak a lakók kocsijainak. Marina City polgárainak több más igényét is kielégíti: saját éttermei, bárjai, borpincéi vannak, továbbá egy szupermarket, aztán egy színház, egy műjégpálya, bank, csónak-kikötő, még egy képcsarnok is. Valóban biztos hely, védett az időjárás viszonyosságaitól és a városi erőszaktól (mindent lehet kapni). Ha a viszonylag kis alapterületű lakások miatt nem túlságosan nagymérvű a lakók cserélődése, még az is elképzelhető, hogy egyesek ismeretlegeket kötnek, és kialakul valami közösségféle. Egy város látképe igazi élvezetet nyújthat, különösen este: mégis milyen kevesen értékelik az ilyeneket! Marina City látképe valóban fenséges. Ha távolról nézzük, tornyai úgy magasodnak a város fölé, mint a San Francisco-i öblöt szegélyező dombok fényői. Az erkélyek a foveát stimulálják, és egyre közelebb csalogatják a nézőt, a vizuális mező minden változásával új meg új meglepetést ígérve. A másik sokat ígérő kezdeményezés szerzője egy washingtoni építész, Chloethiel Smith. Smith kisasszony, akit első sorban az építészet emberi vonatkozásai érdekelnek, valóban figyelemre méltó, esztétikailag kielégítő, emberre szabott megoldást kínál a városi megújulás problémáira. Az autó-

kat igyekszik eltüntetni, amennyire lehet; mindenesetre távol tartja őket az emberektől.

A várostervezőknek és építészeknek meg kell ragadniuk a lehetőségeket, hogy radikálisan új, integrált formákkal kísérletezhessenek, olyanokkal, amelyek egész közösségeknek tudnak otthont adni. Marina City egyik legnagyobb előnye – csodálatos vizuális hatása mellett – hogy egy pontosan definiált, jól integrált térrel gazdálkodik, és nincs szüksége a mindent elcsúfító hosszú folyosókra. Ebből a struktúrából nem lehet kilógni. A lakótelep legnagyobb hátránya, hogy szűk lakások vannak benne. Több lakóval beszéltem, akik panaszkodtak is emiatt. Éppen a belvárosban lenne szükség tágasabb otthonokra; az otthon legyen a városi sztrezss ellenmége.

Az amerikai belváros jelenlegi formájában hihetetlenül pazarló: minden este és minden hétvégén kiüri. Azt hinné az ember, a praktikus amerikaiak csak tudnak valami ésszerűbb megoldást. Városaink szuburbanizálódásának következményeképpen csak a zsúfoltságban élő elszegényedett rétegek és a nagyon gazdagok maradtak a városban, egy kevés továbbra is kitaró középosztálybelivel keveredve. A belvárosok így módon igen labilisak lettek.

ÚTMUTATÓ A JÖVŐ VÁROSÁNAK TERVEZÉSÉHEZ

A város jó ötezer éve létezik, és bár formája folyton módosul, nem valószínű, hogy hamarosan valami készen kapott megoldás helyettesíthetné. A magam részéről abban sem kételkedem, hogy a város – sok egyéb mellett – alkotóinak kultúráját is kifejezi; olyan extenziója a társadalomnak, amely számtalan összetett, egymással kölcsönhatásban álló funkciót tölt be, s ezek egyikéről-másikáról talán fogalmunk sin-

csen. Az antropológus szemszögéből bizonyos tisztelettel vegyes félelemmel kell a városhoz közelítenünk, hiszen közel sem tudunk róla annyit, hogy jól megtervezhessük a jövő városát. Tervezni ennek ellenére is kell, mert nyakunkon a jövő. Kimutatható néhány alapvetően fontos szempont; ezek megkerülésével nem oldhatjuk meg égető problémáinkat:

1. Megfelelő módszert kell találni, hogy reálisan számolhassunk az emberi mérték minden vonatkozásával, beleértve rejtett dimenzióinkat: kultúránkat is. Rendkívül fogas kérdés, hogy hogyan lehetne közös nevezőre hozni az emberi mértéket a gépkocsi diktálta új léptékekkel?

2. Alkotó módon kell hasznosítani az etnikai szigeteket. Az ember a saját magáról alkotott képét mintegy azonosítja a térrel, amelyben él. Napjaink népszerű irodalma is sokat foglalkozik a személyiség azonosításának keresésével, és szintén ezt a kapcsolatot tükrözi. Nagyon komoly erőfeszítéseket kell tennünk, hogy felfedjük és kielégítsük a spanyol és a néger származású amerikaiak meg a többi etnikai csoport valódi igényeit: olyan körzeteket kell tervezni számukra, amelyek nemcsak összeegyeztethetők szükségleteikkel, hanem egyenesen erősítik kultúrájuk pozitív vonásait, hogy ezzel segítsük őket magukra találni.

3. Tágas, könnyen megközelíthető nyílt tereket kell biztosítani. London, Párizs és Stockholm jó példával szolgálnak; hasznukat vehetik az amerikai várostervezők, ha ügyesen adaptálják az ott látottakat. Az Egyesült Államokban ma igen nagy veszélyt jelent a nyílt területek folyamatos pusztulása, ami igen súlyos, ha ugyan nem végzetes következményekkel járhat az egész országra. A zöldterületek kérdésének megoldása, meg az ember természet iránti vágyának kielégítése azért nehéz ügy, mert a végső fokon a városi túlzásfolt-ságból fakadó bűnözés és erőszakoskodás a zöldterületeken a leggyakoribb. Napról napra veszélyesebbé válnak a parkok

és a tengerparti sétányok, és ez tovább fokozza a kikapcsolódási lehetőségektől megfosztott városalakók zsúfoltságérzetét. A kikapcsolódást nyújtó városi zónák és zöldövezetek mellett rendkívül nagy szükség lenne tágas, primitív természeti zónák biztosítására is. Katasztrofálissá válhat ezek hiánya a jövőben nemzedékek számára, ha elmulasztjuk a megfelelő előkészületeket ebben az ügyben.

4. A városi megújítás „bombájától” meg kell óvniunk a jól bevált, használható régi épületeket és városrészeket. Nem szükségképpen jó minden, ami új; minden régi sem rossz feltétlenül. Városainkban sok olyan beépített terület van – bár olykor csak néhány ház vagy háztömb –, amelyek méltó rá, hogy megőrizzük őket. Ezek biztosítanak a múltból való folyamatos átmenetet, és a városképet színesítik.

Nem szóltam ebben a rövid áttekintésben a London Planról, vagyis az angolok nagy sikerű modernizálási programjáról, amelyet 1943-ban indított Sir Patrick Abercrombie és J. H. Forshaw. Az angolok, megalkotván a maguk „új városait”, bebizonyították, hogy nem félnek a merész elgondolásoktól. Fontosabb városaik körül megőrizték az úgynevezett zöldövezetgyűrűket, és ezzel a jövő nemzedékeit is megmentették az Egyesült Államokban máris tapasztalható megalopolis-ártalomtól, vagyis a városok egymásba olvadási tendenciájától. Persze, hibákat ők is követtek el, de nagyjából és egészében csak tanulhatnak tőlük az amerikai városi tanácsok; elsősorban azt, hogy az egyes tervek össze kell hangolnani, és bátran meg kell valósítani. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy az angol terveknek csak a szellemét szabad átvennünk, és nem a konkrét gyakorlatát, mert nem feltétlenül jó Amerikának az, ami Angliának bevált. A mi kultúránk más, mint az övék.

Egyetlen terv sem tökéletes, mégis tervezniük kell, ha el akarjuk kerülni a teljes káoszt. Bizonyos fontos tényezők

elkerülhetetlenül ki fognak maradni terveinkből, hiszen viszonyainkat a környezet alakítja, és a tervezők nem számolhatnak mindennel. Ahhoz, hogy csökkentjük a tervezési tévedések okozta súlyos következményeket, megfelelő kutatási programokat kell szerveznünk megfelelő kutatógárdával és jelentős anyagi támogatással. Az ilyen kutatás ma már éppen olyan kevésbé tekinthető luxusnak, mint egy repülőgép műszerfala.

XIV. A PROXEMIKA ÉS AZ EMBER JÖVŐJE

Ez a könyv azt a tényt kívánta hangsúlyozni, hogy bármit tesz is az ember, minden megnyilvánulása valamiképpen összefüggésben van térérzékelésével. Az emberi térérzékelés számos érzéki benyomás összegeződése: a látási, hallási, kinezetikus, szaglási és hőérzékelési élmények egyaránt szerepet játszanak benne. Ezek mindegyike önmagában is komplex rendszer – gondoljunk csak a vizuális mélységérzékelés tucatnyi változatára –, ráadásul mindnyájukat a kultúra önti végleges formába. Azaz: el kell fogadnunk, hogy a különböző kultúrán nevelkedett emberek más-más érzéki világban élnek.

A kultúra tanulmányozásából megtudjuk, hogy az egyes ember érzéki világát nemcsak a kultúrája, hanem *kapcsolatai, tevékenysége és érzelmei* is alakítják. Ebből következik, hogy az eltérő kultúrájú emberek, egymás viselkedését értelmezvén, gyakran félremagyarázzák a kapcsolatot, a cselekedet, az érzelem valódi tartalmát, és ebből kölcsönös elidegenedés, valamint torz kommunikáció születik.

Proxemikai szempontból a kultúra tanulmányozása annak a vizsgálatát jelenti, hogyan használják az emberek érzékelő apparátusukat különböző cselekvéseik, emberi kapcsolataik, kedélyállapotaik közepette; van-e változás, ha más-más környezetben és kontextusban vizsgáljuk őket. A proxemika, e rendkívül sokrétű, sokdimenziós tudományág műveléséhez nem elegendő, ha csak egyféle kutatási technikával dolgozunk. Hogy az adott pillanatban melyik módszer alkalmazható,

az az éppen vizsgált proxemikai jelenség természetétől függ. Ami engem illet, kutatásaim során általában jobban érdekelt a struktúra, mint a tartalom; inkább a „hogyan”-t, és nem a „miért”-et firtattam.

A FORMA ÉS FUNKCIÓ, A TARTALOM ÉS SZERKEZET ELLENTÉTE

„Vajon azért markolunk, mert van kezünk, vagy azért van kezünk, mert markolunk?” – az ilyen és ehhez hasonló, tehát a formát és a funkciót szembeállító kérdések szerintem teljességgel haszontalanok. A kultúra tartalma nem érdekel annyira, mint egyik-másik kollégámat; azért nem, mert a tartalom túlhangsúlyozása tapasztalatom szerint gyakran bizonyos torzulásokra vezet. Az is igaz viszont, hogy könyven félreérthetjük azokat a helyzeteket, amelyek tartalmára túlságosan kevés figyelmet fordítunk. Az amerikai néger kultúrával például pontosan ez a helyzet. Sokan azt hiszik, az amerikai négereknek egyáltalán nincsen saját kultúrájuk, mivel a néger kultúra látható, explicit tartalma valóban redukálódott. Aki így vélekedik, az úgy fogja látni, hogy a New Mexicóban élő, spanyol származású amerikai kultúrája megegyezik angol-amerikai szomszédjáival, hiszen ő is angolul beszél, gyerekeit városi iskolába járattja, modern házban lakik, és neki is Buickja van. Míg ezt a szemléletet kifogásolom, el kell mondanom, hogy lassacskán ez is változik, amint erről a *Beyond the Melting Pot* című könyv, Glazer és Moynihan alkotása is tanúskodik. Amit most ki szeretnék emelni, az igen könnyen félremagyarázható, mégpedig azért, mert általánosításokat fogalmazok meg olyan csoportokról, amelyek bizonyos vonatkozásban élesen megkülönböztethetők (leginkább a magánélet vonatkozásaiban), más vonatkozásban (leginkább a közéletben) viszont lehetetlen különbsé-

get tenni közöttük. Olyan eset is van, ahol a tartalom nagyon hasonló, csak a szerkezetben van eltérés. Mint az olvasó bizonyára már eddig is gyanította, különböző csoportokat nemcsak proxemikai sémáik alapján lehet megkülönböztetni egymástól.

Nemrégem például az alacsony életszínvonalon élő négerék és a középosztályba tartozó kispolgári fehérek nem verbális kommunikációját kutattam. Az idővel való bánás eltérései rengeteg félreértést okozhatnak. Ezek az emberek egészen másként mozgatják kezüket-lábukat, szemüket és egész testüket; másként intonálnak, és a teret is eltérően manipulálják, és mindebből az következik, hogy gyakran még az erősen motivált néger sem kapja meg azt az állást, amelyikre vágyik. E tévedéseket nem mindig az előítéletek okozzák; esetenként kimutatható, hogy mindkét partner félremagyarázta a másik viselkedését. Általánosságban elmondhatom, hogy azok a néger kommunikációs sajátságok, amelyekkel jómagam és tanítványaim foglalkoztunk, rendkívül finom árnyalatokat közvetítenek, és így megeshetik, hogy egy-egy fehér munkaadó, aki egyébként nagyon is fontosnak tartja a munkára jelentkezők erős motivációját, észre sem veszi azokat a jelzéseket, amelyek a néger munkavállaló őszinte munkakedvét vannak hivatva közvetíteni. Az ilyen példák jól illusztrálják a tartalom túlhangsúlyozásából eredő veszélyt. A néger nagyon is tisztában van vele, hogy a fehér munkaadó nem tud „olvasni a szeméből”. Azt viszont már nem tudja, hogy bár jobban tisztában van a néger-fehér kapcsolat árnyalataival, mint fehér partnere, azért sok, nagyon sok ponton ő is tévesen ítélkezik.

Mi, amerikaiak hajlamosak vagyunk rá, hogy nagyobb figyelmet fordítsunk a tartalomra, mint a formára vagy a szerkezetre; azért aztán gyakran alábecsüljük a kultúra fontosságát. Hajlunk rá, hogy semmibe vegyük azt a hatást, amelyet egy épület formája gyakorol a benne élőkre, vagy a néger

tulzúságának esetleges következményeit, vagy azt, hogy a néger kultúrán felnőtt ember az érzékelésnek a maga sajátos világát képtelen a „fehér” tanárokhhoz, a „fehér” tananyaghoz idomítani. És ami a legfontosabb: *következézetesen semmibe vesszük a hazánk határain belüli virágzó kultúrák nagyon is valós eltéréseit.* A négereket, indiánokat, spanyol-amerikaiakat és Puerto Ricó-iakat csökkönyös, iskolázatlan, ám mégis észak-európai örökségben részesült középosztálybeli amerikaiaknak tekintjük, pedig valójában egészen mások: kulturálisan differenciált közösségek tagjai, akiknek sajátos kommunikációs rendszerük, hagyományuk és értékskálájuk van. Mi, amerikaiak, „kultúraellenes beállítottságunk” miatt csak felszíni különbségekről akarunk tudomást venni a világ népei között. Ez pedig nemcsak azért rossz, mert – nem ismervén másokat – színtelenebb az életünk, hanem azért is, mert ha nehézségek jelentkeznek, csak késve tudjuk korrigálni viselkedésünket. Ahelyett, hogy várnánk egy csöppet, és jobban megfigyeljünk partnerünket, általában nyomban korábbi, sikertelen próbálkozásunkat ismételjük meg, immár nyomatékosabban, aminek súlyos, többnyire teljesen váratlan következményei lehetnek. Továbbá, mivel túlzott fontosságot tulajdonítunk a kommunikáció tartalmának, többnyire észre sem vesszük a beszédet kísérő előrejelző, sejtető megnyilvánulásokat, amelyeket egyébként az I. fejezetben említettünk. Amikor pedig valaki nem reagál a kommunikáció sejtető jelzéseire, akkor a kezdetben tudat alatti érzelmi állásfoglalás egyre határozottabban tudatosul. Márpedig, ha odáig jutottunk, hogy énünk tudatosan állást foglal, akkor már igen nehéz elejét venni bizonyos sűrűlódásoknak; ha viszont helyesen tudjuk értékelni a sejtető jelzéseket, elsimulnak berzenkedő érzelmeink, mielőtt még tudatosodhattak volna. Ha az állatok sejtető szkevenciája rövidzárlatot kap, véres küzdelmek robbannak ki. Ilyen rövidzár-

lat-szituációt okozhat az állatok életében – amint erre már kitértünk – a túlzásfűlés vagy ha idegen állatot engedünk egy stabil közösségbe.

AZ EMBER BIOLÓGIAI MŰLTJA

A nyugati ember elszigetelte magát a természetől, és ezzel a élővilág többi képviselőjétől is. Valószínűleg tovább folytatta volna a biológiai adottságaiból következő realitások következő tagadását, ha közbe nem lép a demográfiai robbanás, ami különösen az utóbbi húsz év során ért el ijesztő méreteket. Ez, meg a nyomorgó vidéki tömegeknek a városokba való özönlése olyan helyzetet teremtett, amely magán viseli az állatvilágból ismert túlnépesedés és a rákövetkező összeomlás valamennyi ismertetőjelét. Az amerikaiak a 30-as, 40-es években a gazdasági ciklusoktól rettegtek; ma legalább annyira meg kellene rettennünk a népesedési ciklus várható következményeitől.

Vannak etológusok, akik vonakodnak arra célozni, hogy megfigyeléseik az emberre is érvényesek, holott erre utal az a tény, hogy a túlzásfűlés, állandó erős sztrezz okozó környezetben élő állatok gyakran szenvednek keringési zavarokban, szívbántalmakban és egyéb betegségekkel szemben is csökken az ellenállóképességük. Ember és állat között az az egyik legfontosabb különbség, hogy az ember – hatóképességének kiterjesztésével – saját magát háziasította, azután megtanulta, hogyan szűrje ki az érzékszerveit éró ingereket, és így végül többedmagával fér meg adott területen, mint az állatvilág többi képviselője. Nos, ez a szűrés sokat segíthet, de a zsúfoltság ennek ellenére tragikus végkifejletet okozhat. Legutóbb a középkorban volt példa a hosszú időn át tartó városi túlnépesedésre; tudjuk, milyen tragikus járványsorozatot vetett véget neki.

William Langer harvardi történész, „The Black Death” című cikkében írja, hogy 1348 és 1350 között Európa lakossága – egy meglehetősen gyors növekedési szakasz után – egynegyedére csökkent a pestis következtében. A járványt egy specifikus organizmus, a pestisbacillus (*Bacillus pestis*) okozta, amelyet legyek, patkányok és maguk az emberek terjesztettek. A vélemények eltérnek abban, hogy miért szakadt vége a járványnak, de eléggé kézenfekvőnek tetszik az az érvelés, amely szerint a járvány vége bizonyos társadalmi és építészeti változásokkal esett egybe; ezek számottevően csökkentették a városi élet sztrezzhatásait (persze, nem feledkezhetünk meg róla, hogy az ember és a járvány viszonya összetettebb, és így nem vezethető vissza a fenti kérdés sem egyetlen okra). Azokra a változásokra gondolok itt, amelyek a család védelmét és stabilitását szolgálták az otthon átalakulásával, mint azt Philippe Ariès kifejtette a IX. fejezetben említett könyvében. E megváltozott körülményeket a stabilizálódott politikai helyzet támasztotta alá, és együttesen sokat tettek a zsúfolt városi életmódból adódó sztrezzhatás csökkentéséért.

Már említettem, hogy az etológusok tanulmányaiból egy endokrin-szervomechanizmus körvonalai bontakoznak ki előttünk, amelyik sokban hasonlít a gépkocsi hűtőjébe épített termosztát működéséhez. Mindössze annyi a különbség, hogy az endokrin szabályozórendszer nem hőfokot, hanem népesedést szabályoz. A kísérletező etológusok legfontosabb felfedezése (lásd: II–III. fejezet), hogy a népeség túlszaporodását, mely katasztrofális pszichológiai és viselkedésbeli következményekkel jár, hamarosan az összeomlás követi, és ezektől csak a territóriummal, azaz saját térrel rendelkező állatok mentesülnek.

H. L. Ratcliffe és R. L. Snyder, a philadelphiai Állatkert Penrose Laboratóriumának patológus munkatársai igen érdekes cikket jelentettek meg a közelmúltban. Huszonöt éven át végeztek megfigyeléseket, és összesen mintegy tizenhatezer

madár és emlős halálának okát vizsgálták meg. Vizsgálataik tanúsága szerint igen sokféle állatnál okoz szabályos sztresszt a túlzásfoltosság, és ezek ugyanolyan betegségekben szenvedtek, mint az emberek: magas vérnyomás, keringési zavarok és szívbántalmak, melyek még az alacsony zsírtartalmú diétán tartott állatoknál is jelentkeztek.

Az állatokon végzett vizsgálatokból az is kiderül, hogy a zsúfoltság önmagában se nem jó, se nem rossz; végső soron a személyes távolságok huzamos átfedése okozza a túlzott stimulációt és a társas viszonyok széthullását, ami végül a rohamos népsűrűsökhöz vezet. Az egyedek kellő elkülönítése is csökkentheti mind a stimulációt, mind a társas viszonyok széthullását, és sokkalta nagyobb népsűrűség-koncentrációt tesz lehetővé. Emberek esetében az elkülönítés a városi szobákkal, lakásokkal, épületekkel egyértelmű. Az ilyen elkülönítés mindaddig jótékony hatású, amíg sok egyed nem zsúfolunk egy szobába; akkor azonban drasztikus változás következik be: a falak nem óvnak és védenek immár, hanem nyomaszítják az ottlakókat.

Az ember, háziasítván önmagát, a menekülési távolságot mélyen az eredeti szintje alá redukálta, ami teljes mértékben szükségszerű nagy népsűrűségek esetében. A menekülési távolság (amit az egyed önmaga és az ellenség között tart meg) a veszély elkerülésének egyik legrégebbi és legbiztosabb módja, de csak megfelelő méretű térben tud funkcionálni. A megszelídítés folyamatában a legtöbb magasabb rendű szervezet – így az ember is – beleszokhat egy adott térbe, feltéve, ha ott biztonságban érzi magát, és agresszív szándékaikat nem engedik érvényesülni. Ha azonban az emberek felének egymástól, a félelem feltámasztja bennük a menekülési reakciót, és ezzel együtt térszükségletük is hatalmasan megnövekszik. Vagyis a félelem és a zsúfoltság pánikot okoz.

Már a múltban is tragikus következményei lettek, ha nem ismerték fel, milyen nagy jelentőségű, bensőséges viszony van

az ember és környezete között. Marc Fried pszichológus és Chester Hartman szociológus arról is beszámolnak már ismertetett vizsgálataik alapján, hogy a bostoni West End egykori lakói mély depresszióba süllyedtek, amikor a város újjáépítési programjának megfelelően lerombolták megszokott „városi falujukat”. A West End-iek nemcsak a környék pusztulása miatt szomorkodtak, hanem a teljes kapcsolatkomplexus elvesztését siratták: a házakat, az utcákat, az embereket – egyszóval egész elvesztett életmódjukat. Úgy érezték, lerombolták egész világukat.

VÁLASZOKRA VAN SZÜKSÉG

Napjainkban sok összetett városi problémával kell foglalkoznunk, ezek megoldásához első lépésként meg kell kérdőjeleznünk az ember és környezete kapcsolatát, illetve az ember és önmaga kapcsolatát illető feltevéseinket. Platon már jó kétezer éve arra a következtetésre jutott, hogy önmagunk megismerésénél nincsen nehezebb feladat a világon. Mindenkor újra fölfedezte magának ezt az igazságot, de ma sem tisztáztuk még valamennyi implikációját.

Önmagunk megismerése kultúránk szintjével egybevetve talán még sürgetőbb, mint az individuuum szintjén. Bár e feladat nehezégekkel jár, mindenkinek be kell látnia, mekkora szükség van az ember és környezete kölcsönhatásainak kutatására; részt kell vállalnunk az erre a feladatra szervezett széles körű csoportkutatás munkájában. A kölcsönhatásokat analízáló pszichológusok nem győzik hangsúlyozni, mekkora *tévedés lenne azt hinnünk, hogy ember és környezete egymástól függetlenek, hiszen valójában egyazon kölcsönhatásrendszer szétválaszthatatlan részei.* (Lásd Kilpatrick könyvét: *Explorations in Transactional Psychology.*)

Ian McHarg *The Urban Condition* című könyvében az egyik fejezet az „Ember és környezete” címet viseli. Ebben azt írja:

„... környezet nélkül egyetlen faj sem létezhet; de egyetlen faj sem létezhet olyan környezetben, amelyik mindeztől a saját alkotása; egyetlen faj sem maradhat fenn, ha nem szerves tagja egy ökológiai közösségnek. Minden egyednek igazodnia kell mind a közösség többi egyedéhez, mind pedig a környezethez, mert csak így maradhat fenn. Ez a követelmény az emberre is igaz.”

Nem egészen arról van itt szó, hogy minden amerikaiak költekeznie kell. Mélyebben szántó változtatásra kell gondolnunk, amelyeket eléggé nehéz meghatározni: valahogyan a nyugat felé törő pionír őseink kalandos szellemét, izgalmait kellene felidézni. Elvégre ma is meghódítandó területtel: a város és a kultúra „vadnyugatjával” állunk szemben. A kérdés a következő: hogyan tolhatnánk előrébb itt is szellemi határainkat? Régi antiintellektuális hagyományainkért drágán kell most fizetnünk, mert az előttünk nyújtózó vad vidék leigázásához ez egyszer nem karizomra, hanem észre volna szükség. Izgalmakra és eszmékre van szükségünk, és előbb-utóbb be fogjuk látni, hogy mindkettőt az embereken és nem a dolgokban, a struktúrában és nem a tartalom-ban, az élet vállalásában és nem a tőle való tartózkodásban lehet csak megtalálni.

Az antropológusoknak és a pszichológusoknak rá kell jönniök, hogyan lehet viszonylag egyszerűen kiszámítani az embereken egymásra hatásának mértékét. Köztudott például, hogy bizonyos csoportok, így az olaszok és a görögök érzékileg sokkal erősebben hatnak egymásra, mint, mondjuk, a németek vagy a skandinávok. Hogy értelmesen tervezhesünk, feltétlen szükségünk van az egymásra hatás kvantitatív mérésére. Ha egyszer mérhetővé válik ennek a mértéke, akkor a következő kérdésekkel kell megbirkóznunk: mekkora a

városi, és az átmeneti csoportok maximális, minimális és ideális sűrűsége? Mekkora növelhető a városi körülmények között élő különböző csoportok lélekszáma a normális társadalmi szabályozó mechanizmusok zavarának kockázata nélkül? Hányféle kisebb közösség él hazánkban? Hogyan kellene ezeknek egymáshoz viszonyulniuk? Hogyan lehetne őket nagyobb egységekbe integrálni? Más szóval, hányféle városi biotóp létezik? Vajon korlátlan a számuk, vagy osztályozhatók? Hasznát vehetjük-e a térnek gyógyászati értelemben; manipulálhatjuk-e úgy, hogy enyhítse a társadalom feszültségeit és orvosolja bajait?

NEM VETKÖZHETJÜK LE KULTÚRÁNKAT

A lehető legtömörebben így foglalhatnám össze tehát könyvem mondanivalóját: az ember képtelen levetkőzni kultúráját, próbálkozzék bár körömszakadtáig, mert az beette magát idegrendszerének gyökeréig; kultúrája határozza meg, hogyan észleli a világot. Kultúránk nagyobbbrészt rejtett, és kívül esik a tudatos cselekvés szféráján, mindazonáltal belőle áll emberi létünk teljes szövedéke. Ha olykor tudatosul is kultúránk egy-egy szilánkjja, változtatni rajta akkor is nehéz, nemcsak azért, mert végtelenen személyesen éljük át, hanem azért is, mert az ember kizárólag a kultúra közegén keresztül képes értelmesen cselekedni és kapcsolatot teremteni másokkal.

Az ember és a testén messze túllépő hatásszférája számos kölcsönhatásrendszert alkotnak. Megbocsáthatatlan tévedés úgy cselekedni, mintha az ember független volna házától, városától, technikájától vagy nyelvtől. Az ember és extenzióinak kölcsönös hatását figyelembe véve, mindnyájunk kötelessége, hogy alaposan megfontoljuk, miféle extenziókat alkotunk, nemcsak magunk, hanem mások miatt is, akik esetleg szenvedni fognak tőle. E kapcsolatok egyszerű folyta-

tásai, illetve specializált formái az organizmus és környezete közötti ősi összefüggéseknek. Mégis, valahányszor egy-egy új szerv vagy egy-egy új folyamat jelentősége megnő, extenzióvá válik, az evolúció ennek a hatására felgyorsul, valami új fejlődési folyamat válik általánossá.

Ez játszódik le napjainkban a városokban és az automatizálás/folyamatában. Norbert Wiener is beszélt erről, amikor felismerte, milyen veszélyt rejtett a számítógép elterjedése, mely az emberi agy egy részének speciális extenziója. Az ilyen jellegű extenziók érzéketlenek (és beszélni sem tudnak), ezért már eleve gondoskodni kell visszacsatolásukról (vagyis hatásuk kutatásáról). Tisztában kell lennünk különösen azoknak az extenzióknak a szerepével, amelyek a természetes környezetet vannak hivatva átalakítani, illetve helyettesíteni. Ezt a visszacsatolást hatékonyabbá kell tenni mind városainkban, mind egyes etnikai csoportok kapcsolatában.

Az etnikai csoportok kapcsolatának válsága, a városok válsága és az oktatás válsága nem függetlenek egymástól. Egy átfogóbb szemlélet szerint mindhármat egyetlen nagy válság különböző vetületeinek tekinthetjük, mint természetes következményét annak a ténynek, hogy az ember új dimenziót alkotott magának – a *kulturális dimenziót* –, és ennek legnagyobb része láthatatlan. A döntő kérdés tehát a következő: Meddig hagyhatja figyelmen kívül az ember szándékkal saját dimenzióját?

FÜGGELÉK

James Gibson tizenhárom perspektívaváltozatának összefoglalása A vizuális világ percepciója című könyve alapján

E könyv elején Gibsonra hivatkoztam, aki azt állítja, hogy folyamatos háttérfelszín nélkül nincsen térérzékelés. Mint a tranzakcionalista pszichológusok, ő is megfigyelte, hogy a percepció lényeges eleme az emlékezés, illetve a régebbi stimulusok; más szóval, a *múlt* alapozza meg a jelen érzékelését. Gibson tizenhárom perspektívikus „érzéki váltást” különböztet meg – azaz olyan vizuális benyomásokat, amelyek a folyamatos felszín és a kontúr mélységének észlelését kísérik. Ezek az érzéki váltások és perspektívaváltozatok valamelyest a két nagy ellentétes hangcsoporthoz, a magán- és mássalhangzók csoportjához hasonlíthatók. A hangok is azokat az alapvető strukturális élménycategóriákat tükrözik, amelyekbe a látás specifikusabb változatai is beilleszthetők. Másként, egy látvány is olyan *információt* tartalmaz, amely egy sereg különböző elemből tevődik össze. Gibson e „stimulusváltók” rendszerét és összetevőit írta le és elemezte; ezek kombinációjából épül fel az információ, amely nélkül az ember nem tudna céltudatosan mozogni, vagy bármit is tenni, amelyhez földgolyónk felszínén való mozgásra van szükség. Szeretném kiemelni, hogy Gibson teljes rendszerrel és nem egy rendszer összefüggéstelen töredékeivel ajándékozott meg bennünket.

A Gibson-féle érzéki váltások és perspektívaváltozatok négy osztályba sorolhatók: pozícióperspektíva, parallaxis perspektíva, pozíciótól és mozgástól független perspektíva és végül a kontúrok mélysége.